

ЖИТИ ПОПРИ ВСЕ

РОЗПОВІДІ ЖІНОК ПРО ВІЙНУ
2014 ТА 2022

У ТЕКСТАХ Є ЗГАДКИ ТА ОПИСИ ОКУПАЦІЇ,
ПОЛОНУ, ТОРТУР, СЕКСУАЛЬНОГО НАСИЛЛЯ,
ВТРАТИ БЛИЗЬКИХ ТА ВОЄННИХ ДІЙ

ЖИТИ ПОПРИ ВСЕ

РОЗПОВІДІ ЖІНОК ПРО **ВІЙНУ**
2014 ТА 2022

КИЇВ
2024

УДК 94:355.48:342.7-055.2](477-074)»2014/2022»(02)

П77

П77 Жити попри все: розповіді жінок про війну, 2014 та 2022 /

Апчел О., Біленька Л., Гаврилюк Ю., Довгань І., Логозинська Н., Німаніхіна О., Супрун М., Тищенко Г., Товстокора Т., Чубенко С., Шевчук Т.; за заг. ред. Слави Світової, Нестеренко Н. // ГО «Східноукраїнський центр громадських ініціатив». Київ : ФОП Ямчинський О.В., 2024. – 164 с.

ISBN 978-617-8171-81-0

Ця книга створена для всіх українців, які переживають свої гіркі досвіди війни та потребують прикладів опори для продовження життя та боротьби. У цій книзі 11 українок різних професій і з різних регіонів розповідають про пережитий травматичний досвід війни. Історії охоплюють події з 2014 та з 2022 років. Авторки щиро та відверто написали про життя в російській окупації, втрату через війну рідних, майна та здоров'я, полон, сексуальне та гендерно зумовлене насилля, пов'язане з війною, тощо. Вагомою частиною їхніх історій є розповіді про те, що їх підтримувало під час цих потрясінь і продовжує допомагати переживати травматичний досвід війни. Підсумком видання є розділ від психологині, присвячений питанням відновлення.

УДК 94:355.48:342.7-055.2](477-074)»2014/2022»(02)

ISBN 978-617-8171-81-0

© ГО «Східноукраїнський центр громадських ініціатив», 2024

Передмова.....	4
Подяки.....	5

РОЗПОВІДАЄ:

Сталіна Чубенко.....	8
Тамара Шевчук.....	20
Галина Тищенко.....	34
Людмила Біленька.....	46
Олена Німаніхіна.....	54
Олена Апчел.....	66
Марина Супрун.....	82
Наталія Логозинська.....	90
Юлія Гаврилюк.....	108
Тетяна Товстокора.....	120
Ірина Довгань.....	136
Післяслово.....	150
Цитати авторок книги про те, що їх підтримує.....	158

Передмова

Ініціатором створення цієї книги є громадська організація «Східноукраїнський центр громадських ініціатив». Ми з 2014 року документуємо грубі порушення прав людини, пов'язані з війною, такі як полон, катування, сексуальне та гендерно зумовлене насилля. Поруч із жахливими подіями, які переживали наші респонденти та респондентки, ми часто бачили, скільки у них сили й стійкості до пережитого, наснаги допомагати іншим. Після 2022 року та повномасштабного вторгнення Росії, коли злочини та терор набули неосяжної масовості, відчувається суспільна потреба бачити й усвідомлювати такі приклади. Саме для цього ми взяли за створення цієї книги.

У цій книзі ви прочитаєте розповіді 11 жінок про війну. Авторки відверто розповідають про свій досвід життя в російській окупації, втрату через війну рідних, майна, здоров'я, про полон, сексуальне та гендерно зумовлене насилля, пов'язане з війною, і про складну боротьбу за покарання винних. Тексти занурять вас у події в Україні з часів Євромайдану, російського вторгнення на схід і південь України у 2014 році та повномасштабного — у 2022 році. Ви почуєте ці історії з Донеччини, Київщини, Харківщини, Чернігівщини. Як переживають російську агресію, розповідає як молодь, так і жінки поважного віку.

Авторки пишуть про пережиті злочини з боку росіян — бо знають, що це необхідно для перемоги над агресором і гарантій неповторення. Водночас, щоб досягнути мети, нам необхідно віднаходити забраклі сили у нерівній боротьбі. Тому авторки щиро діляться історіями про те, що їх підтримувало під час цих потрясінь і продовжує допомагати жити та боротись далі.

Ці історії про темряву, але і про світло. Вони мають на меті підсвітити читачу, що в найскладніший і найтемніший час можна і потрібно намацати опору — чи то теплий промінь сонця після холодного і руйнівного лютого, чи продовження справи загиблих близьких, чи то рій своїх людей та підтримка одне одного.

Ми сподіваємося, що ви почуєте авторок і книга спонукає своїх читачів озирнутися навкруги — і побачити, як багато у нас, українців, сили та стійкості! У авторок цих історій, у людей навколо й у вас самих.

Ми не зможемо зменшити біль втрат, але мусимо виростити навколо нього свою стійкість.

*Нестеренко Надія,
Східноукраїнський центр громадських ініціатив*

Подяки

Ми щиро вдячні цим відважним 11 жінкам за те, що вони погодилися написати про свої переживання.

Ми дякуємо письменниці та тренерці з креативного письма **Славі Світ-вій**, яка провела навчання для авторок і допомогла їхнім голосам звучати гучніше.

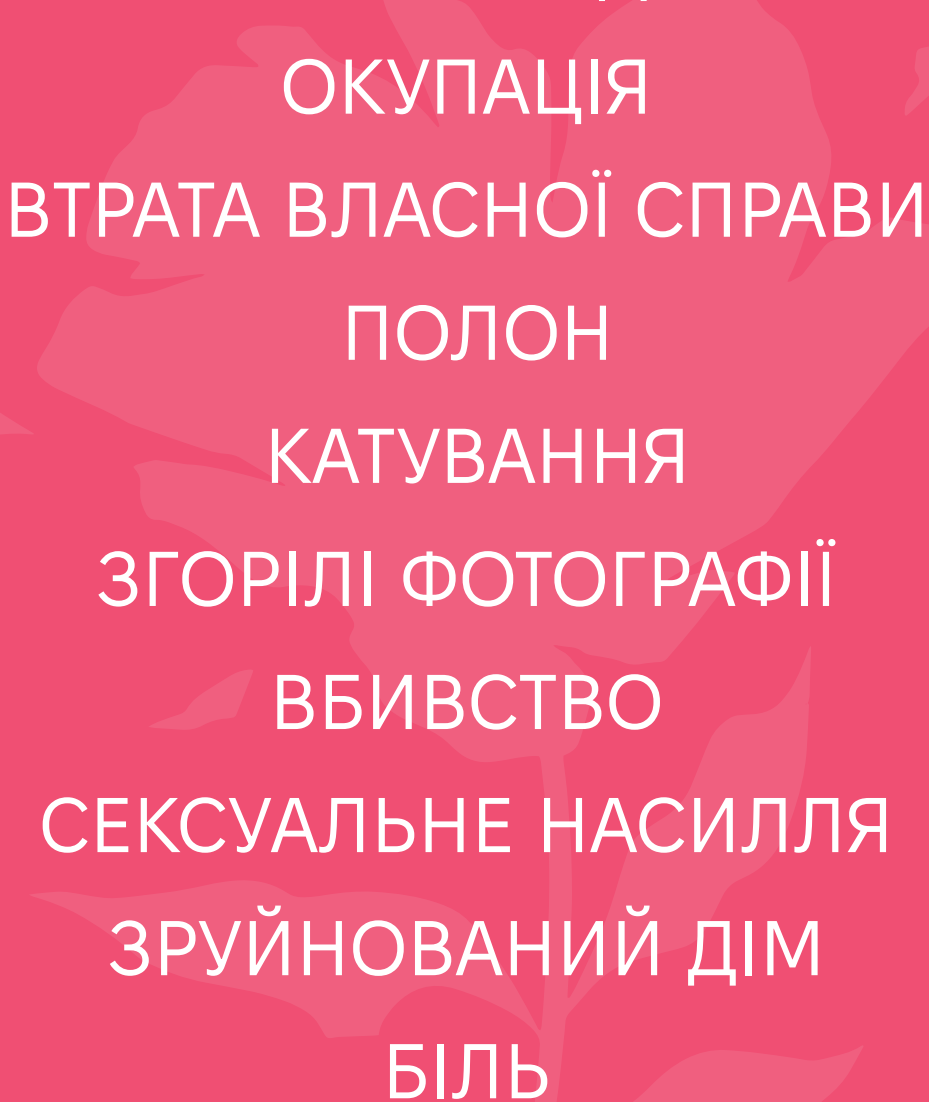
Дякуємо психологиням **Лідії Касянчук** за внесок в написання книги та **Катерині Шатковській** за допомогу під час проведення навчання, а також ілюстраторці **Богдані Руденко**.

Друзям та волонтерам СЦГІ, які допомагали у створенні книжки.

Дякуємо за фінансову підтримку в реалізації нашого задуму **Фонду «Партнерство за сильну Україну»**.

Дякуємо кожному, хто говорить про злочини росіян і в різний спосіб продовжує боротьбу за Україну!

ВІЙНА
ОБСТРІЛИ
ЗАГИБЕЛЬ РІДНИХ
ОКУПАЦІЯ
ВТРАТА ВЛАСНОЇ СПРАВИ
ПОЛОН
КАТУВАННЯ
ЗГОРІЛІ ФОТОГРАФІЇ
ВБИВСТВО
СЕКСУАЛЬНЕ НАСИЛЛЯ
ЗРУЙНОВАНИЙ ДІМ
БІЛЬ

СТАЛІНА
ЧУБЕНКО

Сталіна ЧУБЕНКО –

вчителька з Краматорська, 16-річний син якої у липні 2014 року був затриманий за українську позицію окупантами в Донецьку, коли повертався додому з Києва. Майже місяць вона розшукувала Степана по всій області, сподіваючись повернути його живим. А після того, як дізналася, що сина катували, а потім розстріляли, добилася відкриття окупантами карної справи, щоб провести ексгумацію та забрати тіло Стьопа додому. Поховали хлопця у Краматорську 8 листопада 2014 року. Через три роки вбивць Степана Чубенка іменем України заочно засудили до довічного ув'язнення.

Подружжя Чубенків доєдналася до волонтерського руху Краматорська. Сталіна випустила книжку з творчістю Степана та згадками про нього. Постійно проводить презентації по всій країні, розповідаючи про свого сина та події на сході України часів початку російської агресії. Підтримує різні ініціативи, присвячені збереженню пам'яті про Степана, зокрема, футбольний турнір та конкурс дитячих репортажів.

Після повномасштабного вторгнення родина виїхала до Полтави, де продовжує волонтерську діяльність.

Зуби... зуби...

Ми народжуємося без них. Потім вони, поки ростуть, створюють нам деякі незручності: то слина, то температура, то стоматит... Раптом випадають – і ми прикольно шепелявимо. Окрема річ – зуби мудрості. Не знаю, наскільки ми мудрішаємо з їхньою появою в нас у роті, але проблем вони додають.

Спогади... спогади...

Пам'ятаю, як у дитинстві матуся попросила старшого брата відвезти мене до стоматолога. Спроба була невдалою. Закінчилася тим, що додому повернулися з невилікуваним зубом, тому що рота я тоді так і не відкрила, а брат тільки й повторював: «Ну що я міг зробити?».

Сину Степану видаляли зуб у стоматолога на прізвище Муха. Степан дозволив йому заглянути собі до рота лише після того, як провів екзамен на послідовність дій і переконався, що свого диплома стоматолог отримав за знання.

Зуби, зуби... спогади... спогади...

Так сталося, що випасти від старості зубам Стьопи не дали. Коли йому було 16 років, його передні зуби вибили істоти, які вирішили, що любити Україну – це злочин.

Я стою на дорозі до смт Горбачево-Михайлівка, недалеко від ворожого блокпоста. Була тут декілька разів: і сама, і з чоловіком. Тут нам погрожували зброєю, стріляли поверх голів, щоб ми зупинили пошуки і поїхали геть з міста. Тут місцеві мешканці, коли дізналися, кого ми шукаємо, запитували: «А він у вас за кого?». Тут панували страх, зрада, злочини і байдужість...

Усе це було в липні-серпні. А зараз початок жовтня. Я зробила все, щоб мене взяли на ексгумацію і щоб вона відбулася. І я чекаю того моменту, коли зможу спуститися з дороги вниз. Там може бути мій син. Мені сказали, що він там. Але мій мозок відмовляється в це вірити. Моя душа рветься від болю і відчаю, моє серце нічого не відчуває і лише відстукує, мов годинник.

Ні, там не мій син. У тій ямі немає нікого. А якщо є, то це не він. Його не могли вбити. Усе, що завгодно, але щоб вбити... Навіщо? Тільки за те, що українець? Це якийсь жахливий сон.

Загорнуте в брезент тіло. Зігнута в коліні нога. Зв'язані скотчем руки, позаду, за спиною.

Спогади... спогади...

- Стьопа, терпи, треба випалити ці бородавки. Це все воротарські пальчатки.
- Ну що, трохи пошкоджений палець.
- Стьопа, ти бачив, що весь бік у крові, змішаній із брудом? Як же ж ти терпів весь футбольний матч? – Лікуємо зараження крові.
- Обережніше. Здерту родимку треба видалити в хірургії. – Новий 2014 рік мій син зустрічає зі шрамом.

Що всі ці больові відчуття у порівнянні з тим, що витримало спортивне тіло 16-річного підлітка за тиждень катувань?

Я дивляюся в те, що лежить у брезенті... і не бачу пальчиків зі слідом від випаленої бородавки. Тому що замість пальців – кісточки. Я не бачу того шраму від родимки, бо тіло після двох місяців перебування в землі виглядає жахливо... Я все ще стою перед цим дурним брезентом... Не можу рухатися і не можу відвести погляду... Що зі мною?

Так уже було, коли померла матуся. Я забула про існування всіх навколо. Мені здавалося, що життя закінчилося і що я зі своїм горем геть сама, що ніхто мене не розуміє, що мій світ завалився. І ось знову те саме: від мене відірвали щось життєво важливе, без чого неможливо далі існувати.

Я не можу плакати, не можу кричати, мені перекрили кисень...

Це не може бути правдою. Це не мій син! І – це мій син! Точніше, все, що залишилося від веселого, мужнього, доброго, спортивного хлопця, який так важко прийшов у цей світ. І ще важче пішов із нього.

- Додайте ще наркоз! Ми не встигаємо! Велика крововтрата! Будемо вливати ще!

Я наче у воду тоді дивилася, ніби знала, що пологи можуть бути нелегкими. Ці голоси... Що це? Я розплющую очі й бачу жінку в верхньому одязі.

- У реанімацію! Швидко!
- Дитина тричі обмотана пуповиною, шия! Але жива!
- Ще б трохи, і...

Тоді Бог зберіг нам обом життя. І Стьопа народився.

А перед тим, як знову піти до Бога, моїй дитині знову не вистачало кисню. Спочатку істоти душили його рушником, а перед розстрілом одягли на

голову футболку. Страшенна спека, коли і так нічим дихати, та ще й футболка поверх обличчя, та сама, в якій грав у КВК і яку взяв із собою, коли їхав до Києва з уже тоді чітким наміром захистити Україну від ворога.

Це сон? Це мого Стьопку везуть у морг?

Після народження сина ми тричі були з маленьким Стьопою в Донецьку, щоб вирішити його проблему з очима. І ось знову Донецьк. Але цю проблему вже ніяк не вирішити. Дива не буде. Але треба вирішувати, як вивезти Стьопку з окупованого міста, щоб мати можливість гідно з ним попрощатися і згадати, яким він був... Хлопець, який до 2014 року розмовляв російською, дивився їхні фільми і читав книги російською мовою, а потім почав вивчати історію України, читати серйозні книги і зрештою став на захист своєї Батьківщини.

З раннього дитинства Стьопа мріяв стати міліціонером. Ще б пак! Форма, кобура з пістолетом, погоня, ризик.

Коли я читала йому, ще зовсім маленькому, оповідання «Людина з розсіченою губою», він розкрив таємницю раніше і швидше, ніж Шерлок Голмс.

Проїшов час. На екранах крутили серіал «Далекобійники», і от уже наш диван перетворився на фуру. Андрійко – на Сашка, а Стьопа – на Іванича. Які сцени розігрувалися! Усі великі режисери в ті моменти відпочивали! Потім з'явився серіал «Швидка допомога».

І от наш Стьопа – вже лікар, у моєму білому халаті, з батьковою аптечкою. Коли всі домашні були вже вилікувані, черга дійшла до хрещеної, що жила у квартирі поруч. Одного дня він постав перед її дверима, на порозі, у повному спорядженні дільничного лікаря – і запитав: «Ну що, будемо лікуватися чи вмирати?». Додому того дня «дільничний лікар» повернувся не з порожніми руками: отримав шматок бісквіта.

А потім був відомий серіал «Дільниця».

– Павло Кравцов, ваш новий дільничний! – з цією фразою Стьопа незмінно щоразу з'являвся перед нами.

З часом він захотів стати професійним футболістом, заробити багато грошей, забезпечити себе та батьків. У якийсь момент Стьопу осяяло, що йому не розірватися, бо дуже вже хочеться спробувати себе у різних сферах життя. А зробити це можливо, ставши актором. Акторські здібності у Стьопи були завжди: перший і останній шкільні дзвоники, випускні вечори, новорічні свята, день учителя, КВК – усе відбувалося за його участі й залишалися в пам'яті. Але коли він подорослішав, зрозумів, що професія актора таки не для нього.

Стьопа міг би стати і журналістом, і футболістом, і актором, і політологом, і люблячим батьком, і дядьком, але... він пішов від нас як мужній патріот своєї Батьківщини, зігравши останню у своєму житті роль – підлітка, що виявився сильнішим за своїх катів і вбивць.

Я залишаю свою дитину саму в морзі, бо на той момент уже розумію, що тіло – це всього лише оболонка, яку ми отримуємо в тимчасове користування. Тіло Стьопи почекає на своє повернення додому, до рідного міста. А душа Стьопи завжди поруч зі мною.

Що робити далі – невідомо. Але ті, хто скоїв убивство, мають відповідати.

– Це секретар Захарченко? Я зараз викинуся з вікна, і будете вирішувати, що робити ще й з моїм тілом...

Кладу телефон... Той самий старенький телефон, який рідко випускала з рук, який панічно боялася втратити, на який телефонували як дорогі мені люди, так і шахраї. Телефон, від кожного дзвінка якого я підскакувала, а серце починало свій тривожний стукіт.

Телефон, у якому останнє смс від сина: «Позвоню позже. Люблю вас. Степчик»...

І знову в спогадах Горбачово-Михайлівка. Це зараз ми знаємо, що в той день Стьопи вже не було серед живих, але тоді ми були впевнені, що обов'язково знайдемо сина. Тоді біля дороги (як потім виявиться, зовсім недалеко від того місця, де знайшли тіло Стьопи) мені раптом стало дуже зле. Важко передати словами, що тоді зі мною трапилось, неможливо пояснити. Але мене ніби притягнула до себе земля, хотіла обійняти і не відпускати. Тоді я впала на ту землю і вперше заридала. Я не збиралася більше нікуди йти. У мене не було ні сил, ні бажання вставати. Невже то було почуття близькості до сина? І тільки слова чоловіка «Ми будемо продовжувати шукати Стьопу чи ні?» вивели тоді мене із того стану. Так, Стьопу треба було знайти. Я зібралася докупи. Ми його знайдемо.

Між життям і смертю була невідомість.

Це коли я зовсім не знала, що зараз відбувається з моєю дитиною. Це важко назвати життям, і я з жахом уявляю, як живуть із цим відчуттям родини, яким невідома доля їхніх рідних, живуть роками...

У мене був величезний проміжок часу довжиною в три тижні. До моменту, як пострілом пролунала фраза: «Вашого сина розстріляли». І ще місяць і 10 днів до моменту ексгумації (увесь той час усе ще жила надія). І ще місяць і три дні до повернення Стьопа додому.

Невідомість – це коли ти не можеш їсти, тому що знаєш, що твоя дитина, найімовірніше, голодна... не можеш спати, бо уявляєш, у яких нелюдських умовах може перебувати частинка тебе. Ти наче як живеш, але це важко назвати життям. Боїшся загубити телефон, тому що чекаєш на важливий для тебе дзвінок, і мрієш почути рідний голос...

Так сталося, що на моїх руках покидали земне життя матуся і свекор. Але мене, на жаль, не було поруч із сином, який рано став самостійним і мужнім. Я по крупинках збирала обставини останніх днів, годин, секунд його такого короткого, але яскравого життя. Про що він думав? Він зробив усе, щоб один із ополченців усе ж таки набрав мій номер, який Стьопа знав напам'ять. І, напевно, чекав, що матуся визволить його з полону.

Як витримував мій Стьопчик усі знущання, фізичний і душевний біль? Де брав сили? Як би я хотіла бути поруч, обійняти, вирвати його з оточення тих покидьків, убивць, зрадників... Ці думки не дають мені спати вночі. Ці думки заважають жити.

Три роки продовжувався заочний суд над вбивцями. І то було своєрідне катування вже мене, бо засідання постійно переносилися, судді були в нарадчій кімнаті, хтось завжди не з'являвся... І щоразу я переживала розстріл свого сина. Поки не допоміг гідазепам. Треба пояснити, що я ніколи не зверталася по допомогу до психологів чи психотерапевтів і не вживала заспокійливих ліків. Як так сталося, що я все ж піддалася на вмовляння колеги і випила перед засіданням той славнозвісний гідазепам? Він допоміг налякати всіх, бо після чергового «Судді в кімнаті для нарад, засідання переноситься» подіяло моє «заспокійливе»: я почала говорити все, що накопало за роки пошуків справедливого покарання. Усі мої сльози, що назбиралися всередині, вирвалися назовні. То був монолог зраненої душі, таке сталося зі мною вперше і налякало всіх. Не знаю, що зрештою подіяло сильніше: мій зрив або ж приїзд на чергове засідання багаточисельної групи підтримки з декількох міст, але вбивцям оголосили вирок. Пожиттєве ув'язнення.

У людини, яка завершує свій життєвий шлях, є дві дати, між якими стоїть тире. Чим заповнені ці роки? Що людина встигла зробити?

Але добре, коли є ще одне тире. Після останньої дати. Коли людина продовжує жити. Коли її пам'ятають, коли вона певним чином допомагає іншим жити й наповнювати своє життя новими сенсами...

У нашого сина є місце на цвинтарі, поруч із дідусем, якого він любив, і бабусею, якої він ніколи не бачив. Є дата, коли він народився. П'ять одиниць поруч. 11.11.1997. Так, він перший. «Номер перший Стьопа Чубенко!» – скандують вболівальники на футбольних матчах і турнірах. Номер перший довічно закріплений за ним у Краматорській футбольній команді «Авангард». Але точної дати смерті Стьопа немає. На банері, який зробили друзі Стьопа, написано «25 липня», на надгробку – «27 липня». Останнє, що ми почули після слідства, – «29 липня». А це означає, що днів катувань і знущань було більше. Це означає, що розстріляли його вже після того, як дізналися, що хлопця шукає мати.

Стьопу вбили кулями, мене намагалися вбити словами. Поки я не навчилася на них не реагувати. Усвідомила, що марно витратити свої сили на таких людей.

«Бродяжничав по країні»... Що я відчувала, коли бачила подібні коментарі? А коли цей коментар написала жінка, яка сама втратила на війні сина?..

«Сам виноват. Нечего было выпендриваться. Рыл бы окопы – выжил». Це теж від жінки, яка навчає в школі дітей, яка так і не зрозуміла, чому Стьопу вважають героєм, і яка досі не перейшла на українську мову.

Була й така, що плакала в слухавку під час моїх пошуків Стьопа, і я змушена була її втішати. А тоді вона якось написала мені, що мій син – «херой».

Це все треба було пережити. Не всі люди розуміють, якими можуть бути наслідки цих слів-куль. І що є таке поняття, як рикошет. Кулі влучають у слабких, але відскакують від сильних.

Зазвичай люди запитують у Бога: «За що нам це?». А варто було б запитати: «Для чого?». Ніхто не міг зупинити злочинну діяльність бандформування «Керч», але Степан розпустив його своєю смертю, а ми – пошуками. Із вересня 2014-го його вже не існує.

Своїм подвигом син підняв хвилю патріотизму серед молоді. Коли в січні 2015 року в Краматорську виступав український репер Ярмак, люди боялися ходити на такі концерти, але молодь пішла, і після однієї з пісень весь зал скандував: «Номер перший Стьопа Чубенко!» – а після слів Ярмака «Слава Україні!» пролунало гучногосе «Героям слава!».

Я підходжу до пам'ятника Степану, що стоїть перед полем, де щорічно проходить обласний футбольний турнір пам'яті Степана Чубенка, започаткований його друзями. Біля Стьопа – чоловік із двома внучками, розповідає про юного футболіста. Знайомимосся. І знову та фраза: «Ви

сильна жінка. Я б так не зміг». Люди іноді говорять дивні речі, бажаючи підтримати.

Як я змогла – що? Не втратити розум, не обірвати життя, не спитися, а жити далі, робити все, щоби продовжити життя сина і щоб не зробити боляче тим, хто поруч і кому Стьопа дорогий?

Як це? Почути, що твого сина розстріляли, а ти живеш.

Як це? Коли по телефону розповідають, як знущалися над твоєю дитиною, а ти продовжуєш жити.

Як це? Коли стоїш на ексгумації тіла сина, бачиш, що з ним зробили, – і не втрачаєш свідомості, а живеш.

Де я беру сили, щоби жити?

– Сталіно В'ячеславівно! Ви ж прийдете на наш випускний?

– Ні, рідненькі мої, не зможу.

Що ближче до закінчення школи, то частіше ці розмови. Приєднуються батьки:

– Сталіно В'ячеславівно, ви з нашими дітьми з 5 класу, ми не уявляємо випускний без вас.

– Вибачте, я дуже люблю цей клас, вони для мене рідні, але я не зможу прийти.

І тоді... Я не знаю, як це сталося, як вони знайшли слова:

– Сталіно В'ячеславівна, ми дуже хочемо, щоб із нами на випускному вечері був Стьопа. А без вас він не прийде.

І я прийшла на випускний разом зі Стьопою. І приготувала сюрприз: слайд-шоу з наших уроків і позакласних заходів. І кожного разу, коли на екрані з'являвся Стьопа, діти зустрічали його оплесками.

Коли з нашими близькими трапляється біда, ми завжди звинувачуємо себе: недогляділа, не молилася, не вберегла, щось під час пошуків зробила не так... Цей біль від почуття провини буде зі мною завжди... Але насправді винні ті, хто озброїв зрадників, хто прийшов зі зброєю в чужу країну, хто віддавав накази вбивати українців, хто підтримував ворога на нашій території...

Поки тіло Стьопи лежало у морзі, я поверталася до Краматорська, рідного міста мого сина, честь якого він захищав і на змаганнях з греко-рим-

ської боротьби, і з футболу, і на літературних конкурсах. Місто, в якому він колись створив із друзями команду КВК і виступав за Краматорськ у багатьох інших містах України. Я їхала в місто, яке знають зараз завдяки Стьопі.

Що робити? Хто вивезе тіло Стьопи з окупованого Донецька? Хто буде ризикувати своїм життям, знаючи, що там убивають навіть підлітків?

І от ми з чоловіком в агенції ритуальних послуг, обираємо сину останнє в його житті ліжко. Я згадую, як декілька років тому ми стояли всі разом в меблевому магазині й придивлялися до «кубусів» у дитячу кімнату.

- Мам, давай візьмемо оці, такі смішні...

На мене дивилися зебри на яскраво-червоному фоні. «Вирви око» - здається, так називають подібне.

- Ні, Стьопа...

Зійшлися на тому, що я пошию веселу постільну білизну.

А тепер ми обираємо колір самі. І ми твердо впевнені, що Стьопчику він сподобається. Останнє ліжко нашого сина оббите синьою тканиною, а по боках - жовто-золоті вставки. Хлопці в агентстві дізнаються, для кого ми це купуємо, переглядаються і погоджуються їхати в Донецьк. По тіло нашого сина.

І от я вже знову стою біля моргу в Донецьку. З будівлі виходить слідчий:

- Ви мені довіряєте?

- Так.

Як би там не було, але той слідчий багато зробив для того, щоб відбулася ексгумація, знайшлися свідки і була проведена експертиза ДНК...

- Я знайшов там вашого сина. Можна забирати.

- Я хочу подивитися сама.

Хлопці, які приїхали по Стьопу і тільки вийшли з моргу, уважно дивляться на мене:

- Ви, звичайно, можете подивитися... Це ваше право, але... Ми б вам не радили цього робити. Хай залишається у вашій пам'яті іншим.

І я не змогла.

Я злякалася.

Не така вже я і сильна. Хоча багато разів чула на свою адресу слова «сильна жінка».

- Ви молодець, добре тримаєтеся, без істерик, не як ця жінка.

Ми все ще стоїмо зі слідчим біля моргу, звідки виносять у труні якогось чоловіка. Поруч ридає жінка.

А в мене немає сліз, усередині мене неначе все пересохло. Я не бачу в труні сина, все, що залишилося, - у чорному пакеті.

- Знали, що приїде мати, і не підготували.

- Добре, що ми захопили свої пакети.

То бурчать хлопці з агенції ритуальних послуг дорогою додому.

Стьопа у своїй жовто-блакитній домівці, але жодних запитань на блокпостах не виникає - нас пропускають...

Ми повертаємося додому, синку, і ніхто не зможе нас зупинити.

Я не змогла тебе вберегти, не змогла вирвати тебе з полону, мене не було поруч з тобою у твої останні хвилини (разом нам було б легше), я не зможу бути на твоєму випускному, я не зроблю для тебе весілля, не зустріну вас із дитиною на порозі пологового будинку...

Що я можу, то це гідно провести тебе в останню путь і розповісти всім, як яскраво ти жив і як страшно пішов із життя.

TAMAPA
WEB4U.

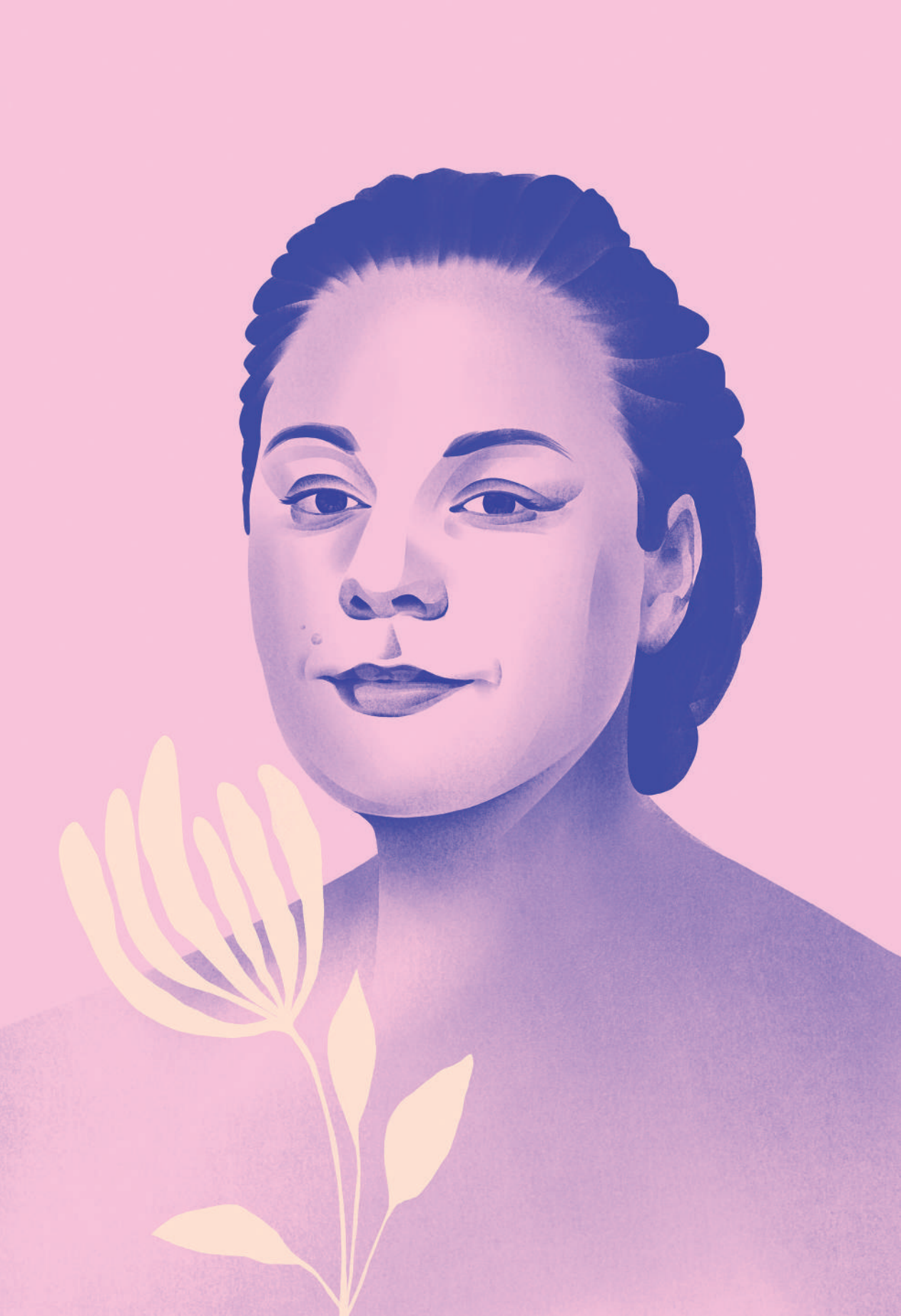
Тамара ШЕВЧУК

народилася 1995 року в Івано-Франківську. Коли їй було два роки, батьки виїхали на заробітки до Аргентини, де Тамара зростала до шкільного віку. Через це її основною мовою певний час була іспанська, а українську використовували в родині як рідну.

Через п'ять років родина повернулася до України. У Києві Тамара закінчила Національну академію образотворчого мистецтва та архітектури за спеціальністю «Сценографія». Громадська діяльність Тамари почалася з «Мовного майдану», бо тема була близька дівчині та й акція проходила неподалік Академії. Далі вона брала участь в акції на захист Гостинного двору на Контрактовій площі та стала ініціаторкою розпису приміщення Спеціального диспансеру радіонуклідної допомоги, де лікували дітей від онкохвороб.

Тамара — активна учасниця Революції гідності, де вона, на жаль, втратила близьку людину. З 2014-го займалася волонтерством, їздила на схід, потім брала участь в акціях із популяризації читання, зокрема — «Українська книжка на схід».

У 2022 році майже місяць перебувала в окупації в Шевченковому на Київщині. Після звільнення села продовжила займатися волонтерством. Авторка серії графічних робіт з історії війни в Україні, які купували по всій Україні та Європі як лоти для благодійної допомоги.

Уламки пам'яті

Перша смерть близької мені людини сталася не на Майдані, під час Революції гідності, а за безліч кілометрів звідти. Шостого січня 2014 року помирає мій дідусь. Ми ніколи не були надто близькі, але коли я зірвалася з місця та приїхала у Франківськ, щоб із ним попрощатись, він ніби чекав на мене. І от ми в реанімації. Лише я та він. «Я прожив довге та хороше життя, я побачив онуків, але зараз це ніщо, бо я так хочу курити...» – сказав він тоді мені. Я дістала цигарку, сірники, розкурила, а тоді дала дідусю затягнутись. У нього потекла сльоза: «От бачиш, я завжди казав, що ти найкраща з рідні, бо ти єдина, хто не боїться порушувати правила... Можливо, тебе це згубить, а може, ще більше загартує...».

Далі був обірваний звук монітора та обм'якла рука...

Через 11 років, у березні 2022-го, я стоятиму перед вікном свого будинку в селі Шевченкове, неподалік Києва, і дивитимуся, як горить ворожа російська колона за моїм точним наведенням. Мовчки запалю сірниками цигарку, згадаю дідуса і крізь зуби промовлю: «Ласкаво просимо до пекла».

Що ж, привіт! Я – Тома. Та сама «нарвана мала». Для друзів і побратимів – Таміна, чи просто Тома, – людина, яка організовує хаос. Для кровної рідні – Тамарусик чи Томуся (хоча коли робила шкоду – звали по-дорослому, Тамарою). Для поліції, суддів та прокурорів усіх часів – Тамара Мар'янівна, 95 року народження. Для братків з «Оплоту» та росіян у теперішньому, минулому та майбутньому я – «бандеровская дрян».

Я – молода жінка, яка живе у війні вже понад 10 років. Жінка, яка не стала дружиною. Жінка, яка не стала матір'ю, хоча й відчайдушно прагнула цього, але доля та злі люди кожного разу вирішували по-іншому. Я – жінка, яку бісить, коли кажуть про два роки війни... Два роки заведено рахувати від перших ракет-будильників для тих, хто спав усі попередні вісім.

Але про все – поступово та уривками, бо моя пам'ять – як крихти розбитого скла. Їх уже не склеїти і не систематизувати, це суцільний хаос із уламків, які неможливо організувати.

Як і всі мої близькі друзі, я знала, що ракети по Києву рано чи пізно прилетять. Ми і так виторгували собі вісім років підготовки, а хтось – три-п'ять-вісім років життя, ціною чужого...

У січні 2022 року я отримала телефонний дзвінок від друга, який через три місяці загине під час вуличних боїв у Маріуполі.

- Ну що, скажи, наскільки ти готова до найгіршого?

- Заповіт оновила, чотири каністри бензину та набої купила, машина і так завжди заправлена не менш ніж на пів бака; генератор та запасний зв'язок і так були давно; 2 мішки борошна, олія, повна морозилка м'яса і так далі.

- Давай іще проговоримо варіанти дій на різні випадки...

- Якби я хотіла виїхати, я б уже давно виїхала. За будь-якого розкладу наступу на Київ - я залишаюсь і працюю у своєму квадраті; якщо фронт розшириться, але не до Києва, - тоді зустрінемося у Харкові чи Маріку.

- Ти завжди була нарваною малою...

Тоді я не знала, що друг загине. Тоді я ще багато не знала...

Першу погрозу на свою адресу я отримала в 10 класі, коли захищала роботу МАН за історією УПА, дослівно зараз навіть теми не згадаю. Проте щоб моя історія була повною, я мушу пірнути ще глибше - у раннє дитинство.

Разом із батьками я тоді жила у далекій Аргентині. Батьки були типовими шукачами кращої долі й працювали цілодобово, я ж росла при громаді української церкви, де вистачало колишніх УПвців та Січових стрільців, і на пекучих червоних вулицях аргентинських віж. В Аргентині я була надто світлою дівчинкою, тому завжди виділялась серед місцевих і ніяк не могла асимілюватись... Саме в такому середовищі мені вдалось не забути рідну мову та вивчити історію рідної країни. Я була рішучою завжди, і та сама рішучість приносила мені проблеми. І не раз.

Мій перший свідомий прояв рішучості стався у п'ять років ще в Аргентині. Я сідала на велосипед подружки зі словами: «Та що тут складного?» - а вже за мить опинилася у канаві, з якої мене витягли друзі. Стояла з розбитими колінами, придушувала сльози та заново сідала на велосипед.

Наступний прояв рішучості відбувся приблизно через пів року, теж в Аргентині. Ми з батьком пішли по м'ясо для грилю, а він дорогою зустрів знайомого, віддав мені м'ясо й сказав повертатись додому. Мені було дуже прикро, що татко забув, про що раніше мені обіцяв: зайти і купити наклейки, а зараз ще й відправляє мене саму вулицею додому, без наліпок та ще й з горою важкого м'яса. Моя образа та рішучість не мали меж. Настільки, що тоді я твердо вирішила «додому не повертатись» і пішла в ромський табір, де жив мій однокласник. Прийшла туди зі словами: «Я не хочу додому, і в мене є м'ясо...». Наступний спогад посеред усього цього хаосу уламків моєї пам'яті: мене разом із моєю рішучістю

та горою м'яса увесь ромський табір привів-таки додому... Що ж, тепер у моїй сім'ї є внутрішній анекдот про те, як Тамарцю повернули роми, бо боялись, що не прогодують.

Я росла, і моя рішучість росла разом зі мною. У підлітковому віці, вже в Києві, у мене не було вільного часу зовсім, та й близьких друзів як таких теж не було. Батьки знову так само цілодобово працювали, і я була самотньою дитиною, яка свою самотність губила в книжках чи хобі. Мені не було цікаво стояти за школою, курити «вінстон» з ментолом та слухати Гуфа, хоч я й відчайдушно намагалась це робити пару тижнів поспіль. Але не вписалась. Не змогла. Не змогла зрадити себе аж настільки, щоби вдавати, що мені цікаво. Тож аби не бути самотньою серед однолітків, чії цінності я не поділяла, я завжди сама записувалась на гуртки, обирала саме ті, які хочу, і лише постфактум повідомляла батьків, куди записалася і що їм за це нічого не треба платити. Так, у якийсь період я плавала, стріляла, малювала, грала в місцевій команді КВК та писала МАНівську роботу про УПА.

Саме через той МАН мене недолюблювала вчителька історії (яка, до речі, зараз живе в Росії, ще з 2014-го), а також місцевий відділ освіти, місцеві «шишки» та навіть харківський «Оплот». Саме очільник харківського «Оплоту», він же міліціонер Жилін, тоді вперше мені сказав, що я помру не свою смертю, якщо не вивчу нормальну історію, не прославлятиму героїв «бессмертного полка» і продовжу «нести бандеравську єресь». Саме таке він казав мені, 15-річній учениці десятого класу, при моїх вчителях та всій київській академічній еліті.

Думаю, саме тоді й сталася моя точка неповернення. Мою рішучість уже неможливо було зупинити, хоч й я трусилася від жаху того, що така погроза була нормою у центрі Києва, під час навчального заходу, але я відчайдушно відповідала на всі запитання та намагалася не зважати на перебивання дорослих...

Тоді прокинулася також і моя лють – до всіх пристосуванців і тих, хто закриває очі на зросійщений Київ. Саме тоді я зрозуміла, що не стати на громадсько-політичний шлях я не зможу. І мовчати теж не зможу. Та й не хочу. Бо стати такою, як ці нікчемні дорослі, я геть не хотіла. Мабуть, саме тоді я перестала бути «мирним населенням».

Ще з початку так званого АТО (а насправді війни, яка сталася з нами всіма у 2014 році) мене страшно бісить вислів «мирне населення». А з 2022 року я не можу ані дивитися новин, ані адекватно слухати тих, хто вживає цей вислів. «Мирне населення» – скільки жорстокості у цьому вислові, ви навіть не уявляєте... Бо хіба ми всі не мирне населення? Хіба це ми на когось напали? Ні. Бо напали на нас. Захищаємось ми. Ми всі – захищаємось. Хоча коли хтось каже «мирне населення», то наче уже не всі захищаються. Хтось просто хоче бути осторонь та сподівається, що його мине ракета, а хтось – чекає. Але під час війни так не буває. Що

більше людей стоїть осторонь, то ближче до них підсувається м'ясорубка війни. Більшість сучасних військових прийшли до війська з мирних професій. А навіть якщо це професійні військові, які захищають нас, нашу землю, то хіба вони не мирні? Ще раз: не ми напали. Ми – захищаємось. А коли говоримо «ми мирне населення», автоматично дозволяємо визнавати військових не мирними і автоматично відмежовуємося від них.

Зараз Жилін, як і більшість його братків, які не раз нападали на мене та моїх друзів протягом Майдану та перших місяців війни, уже давно на концерті у Кобзона, у пеклі, а я досі жива... По Харкову постійно прилітають снаряди та ракети, але для мене Харків теперішній став набагато безпечнішим, ніж у період 2010–2016 років. Цим я завжди себе заспокоюю і кажу, що надія та правда є, хоча й даються вони великою ціною.

Я перестала бути самотньою в 2012 році. Можна сказати, що завдячую цим людям, які фактично нищили нашу країну, а особливо Ківалову та Колесніченку, які створили мовний закон. На той час уся зовнішня реклама у Києві була російськомовною, більшість телевізійних програм – також, власне, як і музика. У серіалах замість «Україна» часто звучало «Малоросія», я якраз закінчувала 11 клас, готувалась до вступу в академію мистецтв і щодня бігала в студію через мовні протести та долучалася до них. Саме там я побачила, скільком людям не байдуже. Саме тоді я знайшла однодумців і друзів, які стали рідніші за рідних по крові людей. Друзів, з якими цікаво вчитись, цікаво дискутувати; друзів, які хочуть змінювати Київ на краще, люблять і поважають історію, мову та одне одного; друзів, яким болить несправедливість; друзів, які постійно здають кров при «Охматдиті», бо рятувати життя можна у різний спосіб і всім це під силу.

Першу кров я побачила саме на «Мовному майдані» у 2012 році. Саме тоді, на мовних протестах, я зрозуміла, що війна неминуча. Саме тоді з'явився страх когось втратити. Втратити тих, кого тільки-но віднайшла... Як же тоді хотілося помиляться... Але з першими побоями та розбитим носом Маркіяна, який просто стояв поруч зі мною з моїм плакатом «Я люблю мову. Не розбивайте моє серце», розбилися і мої сподівання...

А вже у кінці березня 2022 року надійшло підтвердження, що росіяни залишили мою область. І я пішла відкопувати ящик із прощальними листами...

У моєму середовищі ще, напевно, з 2015 року є традиція – писати угоди одне з одним. У мене є безліч угод зі своїми друзями:

1. Я зобов'язуюсь будь-коли зварити борщ чи зустрітись на каву (навіть серед ночі) з другом №1, а він зобов'язується завжди допомагати вішати картини на виставки та мити мої засохлі пензлі від олії...
2. Я зобов'язуюсь доглядати за собакою друга №2, якщо він не зможе, і навпаки.

3. Я зобов'язуюсь завжди витягувати з райвідділу друга №3, а він зобов'язується завжди допомагати машиною, коли може.
4. Я зобов'язуюсь завжди надавати житло групі людей, а вони зобов'язуються садити картоплю щовесни.
5. Я зобов'язуюсь узяти під опіку доньку подруги, якщо тій не вдасться вижити, так як і її чоловіку, на цій клятій війні, а подруга зобов'язується подорожувати зі мною за нагоди.

У мене таких угод близько 40. Якісь уже не актуальні, як-от із «другом №2». Ми завжди виконували умови угоди, але росіяни забрали його життя під Києвом ще на початку березня 2022-го. І от росіяни відступили чи згоріли, приїхала другава мама, і тепер настала моя черга для другої частини угоди: передати останню волю чи останні слова потрібним адресатам. У цьому випадку – його мамі. Тому стою у дворі й у супроводі густого диму підпаленої техніки відкопую ту скриню з листами-прощаннями... І насправді я шукаю не одного листа. Я шукаю чотирнадцять листів від різних друзів, що загинули, з їхніми подальшими інструкціями та останніми словами, які вони залишили на папері... Наступні три тижні буду їх розвозити, передавати близьким та розділяти їхній біль.

Узагалі я завжди робила ставку на життя, тому, напевно, притягувала таких самих людей до себе. Разом із друзями ми завжди сміялися з того, як бездарно люди ведуть свої соцмережі й зовсім не думають про те, що пишуть. Один знайомий азовець та поет, якого називали Скальд, завжди любив розносити за це всіх доценту, а міг зателефонувати й сказати: «Що за хуйню ти запостила останньою у себе на сторінці?». А потім довго пояснювати, мовляв, безперечно, той допис має право на своє існування, і перейматися тим, що я мала б опісля написати дещо геть інше, що перекрити той допис; він боявся, що всі запам'ятають мене як порожню ляльку, а не розумну жінку. «Ти ж не пуста! – казав він мені. – Завжди пиши так, щоб тобі не було соромно за свій останній допис і щоб він когось надихнув на боротьбу чи принциповість».

Скальд прийняв останній бій 21 квітня 2022 року в оточеному Маріуполі. Він загинув у вуличних боях. Його останній допис, датований 26 березням, за 2 дні до десантування в оточений Маріуполь, був такий:

*Религия, язык, границы, страны
Мир разделяют меж собою бесконечно.
Но лишь война сквозь слезы, боль и раны
Даёт нам право воина – жить вечно!*

Сергій Скальд©.

І Сергій таки живе у моєму серці, на моїй особистій дошці пам'яті та на моїй книжковій полиці, де я зберігаю збірку його домайданівських віршів «Голос крові». Яку він написав спільно із Юрою Руфом, який потім теж загинув... Вірші ті також передчували велику війну.

Юра теж говорив про те, що ми не маємо права звучати тихо та якимось напівмірами. Наголошував на тому, що ми маємо кричати, щоб нас почув хоча б хтось... Але наші попередження не чули. Згадайте, для скількох людей ракети по Києву стали несподіванкою.

Я востаннє бачила Юру за п'ять днів до повномасштабної війни, на концерті «Кому Вниз». Того ж дня був мій день народження, і цей день тепер завжди наводить на мене жах чи тугу. Бо саме у той день у 2013 році мене вперше побив «Беркут» у Гостинному дворі (хоча тоді ж я і познайомилась зі своїм майбутнім нареченим); у той самий день уже за рік почали вбивати моїх друзів, а я мила імпровізовану операційну в КМДА від крові; у той день мої виходили з Дебальцевого...

19 лютого 2022 року на концерті «Кому Вниз» усі живі на той момент друзі зібралися в одному приміщенні київського клубу. Всі були заряджені. У КОЖНОГО в машині був рюкзак із формою, бронік, каска, зброя – на випадок, якщо війна застане нас просто тут, посеред концерту. Сергій із Зоряною подарували мені рожеву азалію, вазоном, в тон мого рожевого беретів часів Гостинного двору, бо знають що всі зрізані квіти нагадують мені про численні похорони. Пам'ятаю, як стояла із тим горщиком у руках, до мене підійшов Руф і пожартував: «Точно, ми ж завжди святкуємо твої іменини в якійсь сраці... Імовірність, що сьогодні росіяни нападуть, збільшилась на 90%». Ми засміялися. А 1 квітня 2022 року Юра загинув на Луганщині... Він завжди казав, що ця війна неминуха; він завжди кричав про це у своїй поезії...

Моя пам'ять іноді вистрелює давно забутим спогадом, наче рикошетом. І я знову ловлю численні уламки спогадів, які з'являються то тут, то там. Під час розмови з мамою давнього друга ще з часів Майдану та Революції гідності я чую, як вона каже, що її син ляяв її за яскраво-жовту куртку, в якій вона стояла на Майдані. І несподівано згадала, як Рома і мене сварив за яскравий колір шапки. Мене ще до Майдану побив беркут у Гостинному дворі на Подолі, наступного дня мені мало виповнитися 18, тож швидко не знала, чи везти мене в дитячу лікарню, чи вже таки у дорослу. Того самого злочасного дня на мені був малиновий берет. І та сама мала дівчинка в малиновому береті (тобто я!) облетіла тоді всі телеканали. А вже через тиждень була акція під МВС, куди я знову приперлась у тому ж малиновому береті. І Рома тоді сказав: «Бачу, тебе нічого життя не вчить». Рома в полоні вже десять років. Про нього ані звістки. І, по правді кажучи, я не впевнена зараз, чи це були слова Роми, Петра чи Віталія. Я завжди бачила їх лише разом і часто образи чи фрази когось одного приписую всім трьом... Імена людей, уламки моїх спогадів, фрагменти моєї пам'яті...

Між подіями в Гостинному дворі та Майданом було багато класних моментів та життя на повні груди. Крім того, що я працювала на трьох роботах, навчалася в академії мистецтв, будувала стосунки, я ще й займалась громадською діяльністю: ми відновлювали спецдиспансер радіонуклідної медицини, який є єдиним в Україні закладом, що попе-

реджає онко у схильних до нього дітей. І саме цей диспансер хотіли закрити через «неналежний стан приміщень», а насправді – через дорогу землю в Пущі-Водиці. Тож останнє мирне, домайданівське літо я провела там: робила ремонт (разом із друзями), розписувала стіни, давала інтерв'ю... В результаті нашої спільної роботи той заклад працює і дотепер. Хоча багатьох із тих людей, хто зробив це можливим, уже немає в живих, як, наприклад, Дениса чи Мишка...

Того ж літа було багато всього. Багато роз'їздів: вдома я не з'являлася тижнями, причому ми з Мишком (моїм хлопцем, з яким ми познайомилися в Гостинному дворі) знаходили час у своїх шалених розкладах і бачилися регулярно. Було багато зірок, вогнищ та невагомості води... Було багато кохання...

Я не дуже вірила в те, що після побиття студентів на Майдані хтось вийде. Скільки разів уже нас били за цей рік? Скільки погроз уже було... Але то був єдиний раз, коли я справді помилилась, і я щаслива з цього. Навіть попри те, що знаю зараз ціну цьому всьому, Майдан перемиг.

Після першого грудня 2014 року виходити з Майдану стало небезпечно. Я максимально старалась нікуди не виходити без супроводу, особливо коли на Антимайдані з'явилися братки Жиліна, які вже перестріли кількох наших друзів і роздавали своїм листівки з нашими фотографіями. До академії було недалеко, але Міша чи будь-хто з друзів завжди мене проводили та забирали; якщо таки треба було потрапити додому, то теж тільки з супроводом. У той час я пройшла курси домедичної допомоги та всюди бігала з фотоапаратом, хоча й старалась фотографувати без облич, бо дуже не хотілося, щоб когось посадили на 15 років через мої фото. Наприкінці грудня Міша запропонував мені стати сім'єю. «Звісно, так», – відповіла тоді я. Але доля вирішила інакше. Ми так і не стали сім'єю, бо його життя обірвала куля снайпера. Насправді та куля обірвала не одне життя: його, моє, його батьків та сестри – як мінімум.

Та куля остаточно добила ту милу дівчинку Тamarцю через 18 днів після смерті її дідуся.

Пам'ятаю щенячі очі всіх наших спільних друзів. Пам'ятаю ті недолугі слова підтримки. Пам'ятаю, як я не витримала й просто подзвонила подрузі, назвемо її Матильда, яка була зовсім «не в темі» (пізніше я почну таких людей називати «ніжними» й рятуватимусь постійно у їхньому рожевому та ніжному світі у часи криз): «Матильдо, знаю що в тебе є плани, але мені життєво необхідно звідси втекти. Забери мене». Матильда була найкращим варіантом... Вона нічого не питала, просто заїхала на своїй білій машині з елітними номерами, яку не зупиняли навіть тоді, коли вона перед носом у поліції пролітала серед міста на червоне світло світлофора. Я знала, що вона – єдина людина, яка не буде на мене так дивитись і так співчувати. І що також то єдина людина, біля якої на мене не нападуть братки з «Оплоту». Матильда і справді нічого не питала. Ми

поїхали поїсти, далі я всю ту їжу виблювала, а вона тримала мої кучері, подавала воду й казала: «Ето ещо нічого, ти не відела, как я магу долго обниматса с толчком, когда слішком много вип'ю». Потім ми пішли скупитись необхідним на Майдан. Скупили море ковдр, знеболів і багато іншого, а потім вона сказала: «Хочу тебе купіть нову одежду, пашлі ещо по магазинам». Так я пережила той день «у світі рожевих єдинорогів». І тоді Матильда знову повернула мене в мою реальність, на Майдан.

Пам'ятаю, як Зоря тоді образилась на мене, що я її не привітала з днем народження, адже я «протусила» той цілий день... А я чесно нічого не пам'ятала і тим паче геть не хотіла нікого вітати (ще дуже довгий час). Так наша дружба розкришилась і вже не склеїлась.

Ще за місяць буде шість рідних смертей. Будуть поламані ребра та слова: «Аставь єйо, она уже мертва», – буде хірургія КМДА та безліч крові на підлозі, яку я вимочувала та постійно витирала. При всьому цьому суцільному жаху мої люди знайшли час та можливість мене привітати. Я не знаю, звідки вони брали ті квіти серед пекельної ночі, але Сергій з Андрієм (який потім загине 8 серпня 2023 року) подарували мені білі троянди. Саме такі, які завжди дарував мені Міша. Ігор з Вовою принесли металеву каску та «снікерс», бо знали яка я солодкоїжка. Настя принесла хризантеми, а Оля – ковдру з рукавами: вона зі мною потім об'їхала весь схід та всі виїзди, а зараз слугує дворовою накидкою для перших теплих днів. Коли тільки з'являється сонечко і ледь теплішає, я виношу на вулицю шезлонг та загортаюся у ту ковдру, на мене заскакує мій собака, і оскільки та ковдра з рукавам, я можу легко гладити собаку й бути в теплі. Такі ж теплі дні були й під час російської окупації. Я завжди готувала надворі, на буржуйці. Обстріл. Тихо. Я підтримую вогонь і готую млинці, каші, борщ, м'ясо. Між тим кип'ячу воду та заварюю собі чай. Лягаю на шезлонг під свист снарядів. Накриваюсь тією самою ковдрочкою та насолоджуюсь гарячим напоєм. Тато жартував, що я ніби зійшла з картини «Ставка Наполеона»: навколо все палає, а я на шезлонгу чаюю в потрібний час.

Але повернуся назад, туди, у ніч з 18 на 19 лютого 2014 року: в моєму імпровізованому медпункті стоїть ціла гора квітів, а я дістаю хлопчику шістнадцяти років гумову кулю з сідниці. Уявлення не маю, чому вона від нього не відбилась, але факт залишається фактом. Дістаю, а він питає: «А що це у вас за квіти?». «То мені на день народження», – відповідаю я. «Тоді залиште кулю собі. Най береже вас і най це буде єдина куля у вашому житті», – сказав він мені тоді. Пізніше, через два роки, мені на очі трапилася стаття про цього хлопчика. Він загинув у ДАПі. Краще б та куля залишилася тоді у нього й берегла б його... Зайшла на його сторінку в соцмережі і побачила море привітань...

Я не знаю, чи є у вас загиблі друзі чи рідні, але наступне, про що я вам хочу розказати, – це про щастя сліпоти.

Щастя сліпоти чи щастя небачення – це коли соцмережа нагадує, що сьогодні день народження давно загиблого друга чи подруги, якого чи якої вже кілька років немає в живих, а на їхніх сторінках у соцмережах бачиш море привітань із днем народження. Люди ніколи не гортають дописи нижче, щоб побачити, що такий-то загинув тоді-то, а такого-то вбили росіяни.

Одразу вище можна прочитати: «Вітаю з днем народження. Живи довго та щасливо» чи «Вітаю з твоїм днем! Діточок, як на небі зірочок». Більшість людей не готові навіть зробити зусилля і прочитати останній допис на сторінці того, хто був важливим для них...

Починаючи з 20 лютого 2014-го далі були морги, довідки, свідчення, бусики з тілами та дороги до рідних міст, устелені свічками, «Плине кача», гімн, який неможливо співати без сліз, грудка землі, яка розбивається об труну... Ще далі – знову Київ, мистецька академія і всі в ній співчутливими поглядами дивляться на мене. Потім – швидка, внутрішня кровотеча, місяць у лікарні в закритому відділенні та передачі заборонених продуктів у батоні – від друзів.

Далі вже була анексія Криму, побиті на проукраїнських мітингах друзі в Харкові й Донецьку та логічне рішення: відкривати волонтерський штаб, оновлювати та доповнювати медичні та військові знання. Спочатку ми збирали все: від шкарпеток до першої броні, що вважалось чимось нереальним. У першу ніч повномасштабки я згадувала той період із вдячністю, коли обдзвонювала всі склади та викупувала все, що було, спустошуючи картку за карткою – як свої, так і друзів. Я знала, що я нікуди не виїду. Я викупила все, що змогла, в перші три доби, далі – переключилась на ближнє зарубіжжя й про всяк випадок передала картки та рахунки подрузі, яка виїхала, написавши їй усі свої паролі «на випадок смерті».

Паралельно, десь у квітні 2014-го, я вперше у своєму житті заговорила російською мовою. Мені телефонувала мама Міші, якій я з лікарні написала листа, бо знала лише олдскульну домашню адресу та ім'я... Ми розговорились, поплакали, і я дізналася, що держава досі не виплатила їй обіцяні гроші за смерть сина... Наступні 3 місяці я воювала з бюрократичною системою та шукала можливості добитися внесення правок до законодавства, щоб мати отримала виплати за смерть її сина, який не був резидентом нашої країни, а був першим білорусом, загиблим за нашу волю. Паралельно писала заяви в поліцію про те, що фонди й окремі люди привласнили гроші, та, знову ж таки, збирала погрози на свою адресу... На кінець літа 2014 пані Ніні виплатили гроші всі фонди, котрі збирали гроші для сімей загиблих на Майдані, хоча станом на квітень 2014-го вони казали, що це неможливо... Так я виконала найзаповітнішу волю Міші – ті гроші за його смерть стали квартирою, яку він так хотів подарувати батькам... Я лише раз побуваю в тій квартирі. На його роковини.

На кінець другого тижня окупації в березні 2022 року стало вже трохи морально важко від безсилля. Росіяни вже двічі приходили, раз стріляли у вікно повз мою голову, раз намагались роздягнути, але обстріл тоді мене врятував. Усі інші, хто був удома, теж були на межі: батько, мама, подруга з донькою.

Ми робили все й навіть більше в тих умовах, що мали. Я ніколи не розглядала варіанту виїхати, бо що далі ми виїжджаємо, тим ближче приходить війна. Я свідомо залишалася вдома, щоб передавати позиції друзям, які стояли поруч, і, маю сказати, ми дуже ефективно працювали. Але емоції були на межі, і мої рідні вже серйозно розглядали можливість виїхати зеленим коридором того дня, і я заледве їх відмовила. Не придумала нічого кращого, як гратися в «бомбочку». У мене є іграшкова граната з таймером, яка «вибухає» за різний час, паралельно написала карточки з різними початками слів, і так ми почали грати в слова говорячи продовження на той початок, що на карточці, передаючи «бомбочку», щоб не «підірватись». Потім почали ускладнювати задачу та тікати від «бомбочки» надвір, а потім почався реальний обстріл зеленого коридору, яким вони хотіли йти. Я накрила собою доньку подруги, краєм ока дивилася в небо та бачила, як поміж снарядів літає ключ журавлів. Журавлі все ще тримали стрій. І нам слід тримати стрій. Обстріл закінчився, я швидко завела малу в підвал та відкопала телефон, щоб передати координати пушок. Успішно спрацювали.

Зараз, на десятому році війни, на третьому році повномасштабної війни, я розумію що втомилась, спустошилась, вигоріла. Я боюся, що ніколи знову не зможу жити спокійно, боюсь, що ніколи не зможу більше покохати, боюся телефонних дзвінків і того, що я почую по той бік слухавки. Я боюся нових втрат, хоча відчайдушно не показую цього.

Я завжди ховала емоції. Спочатку не хотіла засмучувати чи створювати проблеми батькам, яких і так мало бачила, а потім дещо зрозуміла: спокій бісить опонентів набагато більше, ніж емоції...

У мене завжди багато думок в голові, проте вдень їх легше організувати. Вночі ж приходять неочікувані образи та асоціації. Саме вночі думок стає ще більше.

Думки про те, що могло бути, думки про те, чого вже ніколи не буде, та думку про те, як жити далі. Думки відчаю і думки надії. Іноді я змушую себе змінити думки на приємні спогади.

Над усіма моїми робочими столами є магнітні дошки зі світлинами теплих днів та мотивувальними чи до біса смішними фразами моїх людей... Ті світлини та цитати нагадують мені про те, де ми були й де ми зараз є, що ми змогли, а що – ні. Але вони всі теплі та щемкі. І завжди мотивують мене рухатись далі. Бо є світлини, які ми робили з думкою, що то і стане, мабуть, нашим останнім фото для останнього посту, є світлини, які

перетворилися на мемчики в нашому колі, а є одна світлина з обведеними у серденька щічками – завжди худорлявого друга, який наїв їх на армійських харчах так, що в нього не застібалась каска, а навіть якщо вдавалось її застебнути, щоки випирали крізь ремінці. Він надіслав те фото зі словами: «На могилу ставити це фото», – а я вирішила розрядити ситуацію, як Матильда свого часу, – обвела його щічки серденьками й написала: «Тільки так». Того місяця в окоп друга прилетів «ланцет». Були загиблі. Але він знову вижив. Я знову захотіла підбадьорити його і сказала: «Тебе знову тебе туди не взяли. Там, наче в «Сільпо», сказали: "Ахрана, атмена"». Згодом він набив татуху зі словами «Ахрана, атмена». Моє нічне безсоння – це про уламки пам'яті, яка тримається за життя, і про страх телефонного дзвінка, який розірве тишу та змінить усе.

Я дуже довго відкладала цей текст. Бо якщо я почну говорити чи писати щось довше за короткий допис у фейсбуці, який, можливо, прочитають і почують як останню волю, боюся, що не зможу зупинити свої емоції. А емоції – це розкіш в умовах війни, де доводиться зберігати холодний розум і час від часу «підіймати кришечку та випускати пару», щоб не збожеволіти; і продовжувати стримувати зло, роблячи все, що мені під силу.

Саме щоб «підіймати кришечку», я влаштовую «дні рожевих єдинорогів». Одягаю найкращу сукню та підбори, йду в кіно, на ролики, в театр, зустрічаюся з різними друзями, ми багато їмо, сміємось та іноді плачемо або ж плачемо та сміємось одночасно, так, що перехожі відходять від нас подалі...

А ще мене дуже тримають рух, дія та помста. Усе, що я знаю зараз, маючи пережитий досвід у трішки більше, ніж десять років, – це те, що у зайнятих людей немає часу на депресію. Тож я завжди завантажую себе по максимуму. Максимум роботи, максимум волонтерства, максимум допомоги, максимум зборів, максимум життя та максимум помсти.

Моментами я хотіла би бути простою людиною, без стрижня волі, хотіла б народитися без завищеного почуття справедливості, але я різко відкидаю ці думки. Я б не хотіла залишатися самотньою у щасливому небаченні. Самотність набагато страшніша, ніж правда та рішучість. Але у моменти затишшя я стаю водою, яка просто пливе. У моєму житті вже була така річка: коли всі мої люди, хто хотів, демобілізувались і я змогла трохи видихнути й бодай на трохи вимкнула режим «максимум» у період з 2017 по 2022 роки. Тоді я просто плила за течією: багато подорожувала, вдосталь працювала, відкрила свою студію і робила буденні справи, які дуже подобались. Тоді я знову відкрила своє серце...

Сподіваюся, колись знову настане час, коли я зможу знову спокійно плисти за течією... А поки я мушу бути каменем. Тим, що змінює рух води та впорядковує хаос.

ГАЛИНА
ТИЩЕНКО

Галина ТИЩЕНКО

народилася 1962 року в Костянтинівці на Донеччині. Закінчила там початкову школу, після цього її родина переїхала до Краматорська, де купила дім. Щоб віддати борг за хату, вони поїхали в Іркутську область – на заробітки. Там пані Галина здобула середню освіту, а в 1979 році повернулася до України.

Трудову діяльність почала на НКМЗ (Ново-краматорський машинобудівний завод), важко працювала у 9 механічному цеху – фарбувала зсередини баки. Там познайомилася з майбутнім чоловіком. Згодом перейшла на інший завод, де працювала керівницею відділу тиражування таємної документації.

У 1983 році народила доньку. В 90-х, коли на заводах здебільше не виплачували зарплатню, пішла у комерцію. У 2010 році чоловік на металургійному заводі отримав травму хребта, через наслідки якої у 2013 році помер. У 2014-му пані Галина стала свідком окупації Краматорська, кілька разів потрапляла під обстріл і дивом уціліла. Рятуючись від війни, разом з родиною доньки вирішила покинути прифронтовий регіон. Вони купили землю в селі під Києвом і вісім років будували власну домівку. Саме у цьому будинку Галина пережила місяць окупації, поневіряння та тортури. Уже після деокупації пані Галина доєдналася до організації SEMA Ukraine, щоб розповідати світові про воєнні злочини росіян.

Холод, суцільна крига всередині мене. Аж нудить. Тепер я знаю, як виглядає жах. Скільки днів, місяців чи років повинно було минути, щоб я це пізнала. Коли в моїй свідомості відбулося перше переосмислення життя «до» і «після», я думала, що страшніше вже не буде. Просто не може бути. Я помилялася. Але розпочну з початку.

Початок 2014 року перекреслив усе те, чого я досягла на ту мить у своєму житті. Російські війська окупували місто Слов'янськ і наш Краматорськ.

Вулиці були наповнені не захисниками моєї держави, а російськими окупантами. Люди залишилися сам на сам із цими виродками і бандитами, які прийшли підкорити мене та всю мою державу. Кожен день, прожитий в окупації, дивував мене все більше і більше. Усі мої знайомі, які ще вчора піднімали келихи за моє здоров'я, поділились на два табори, а я розгублено стояла десь посередині й не могла у все це повірити. Абсолютне безвладдя в місті спричинило непорозуміння та злість поміж людьми, заохотило ненависть одне до одного. То були часи повного безумства. Здається, усі тоді трохи збожеволіли. Російські окупанти постійно обстрілювали зупинки, школи, житлові будинки, але намагалися переконати місцевих, що обстріли ведуть українські військові.

Російські солдати себе почували дуже вільно. Іноді можна було побачити, як приїздила машина, вони вилазили з неї і заходили в якийсь під'їзд. Через деякий час виводили звідти молодого чоловіка із зав'язаними позаду руками і їхали геть. Людей, яких так забирали, більше ніхто ніколи не бачив. Навколо російських окупантів потроху почали гуртуватися колаборанти, які теж сподівалися на відродження СРСР. На цьому тлі люди, які ще вчора були друзями, миттєво ставали ворогами. І саме цей поділ між людьми призвів до так званого «референдуму» та незаконного створення «ДНР». Тоді мене втішала надія на те, що зі мною поруч знайшлися ті, хто не був із цим згоден. Так свої почали гуртуватися.

Отже, життя продовжувалось у суцільному страху. Одного дня, неочікувано для всіх нас, російські окупаційні формування залишили наші міста і відійшли в напрямку Донецька та Горлівки. Тієї миті наче стало легше дихати, але ненадовго. Обстріли міста почалися знову, вже з боку Донецька та Горлівки. Багато мешканців Краматорська почали покидати своє житло та виїжджати. На той час серед людей чулися розмови, що окупанти обов'язково повернуться, щоб продовжити будувати так звану «ДНР».

Рішення покинути все торкнулося і моєї родини. При черговому обстрілі Краматорська 10 лютого 2015 року загинуло багато людей. Не так далеко від мене загинула знайома родина – жінка та чоловік. Гадаю, то було останньою краплею. Тож разом із родиною я вирішила залишити все і шукати безпечного місця для подальшого життя.

Ми недовго думали, вирішивши для себе, що біля серця нашої України, міста Києва, будемо під захистом. Наймальовничіші міста Буча, Ірпінь та селище Дмитрівка зачарували нас своїми краєвидами. Там ми придбали шматок землі, там я з родиною почала будувати своє нове життя. Як кажуть, з нуля.

Є така приказка, що двічі в одну і ту саму річку ввійти неможливо. Виявляється, можливо. Та ще й сповна напитися тієї води.

Ми майже побудували новий будинок за всі ці довгі роки. Але наші нові плани та мрії обірвались в одну мить. Знову.

Вибухи о п'ятій ранку 24 лютого 2022 року стали повною несподіванкою та жахливим кошмаром для всієї моєї родини та громади, де ми мешкали.

Вибух за вибухом. Будинок трусило. Вікна від потужних звуків вигинало дугою. Військові літаки з червоними зірками пролітали над нашим дахом.

Знову страх, сльози... Світла немає, зв'язок поганий. Цього разу ми всі зрозуміли, що почалася повномасштабна російсько-українська війна. Утім, мозок знову не бажав думати про найгірше. Ми вирішили рятувати родину – вирішили виїжджати разом із сусідами. Але зовсім не знали куди.

Діти з онукою почали швидко збирати якісь речі, заливалися сльозами, не розуміли, що треба з собою брати. Я своїх речей не збирала. Донька побачила і почала на мене сваритись. Але моя відповідь була непохитною: – Я залишаюся вдома.

До останньої хвилини я не бажала навіть подумати, що поруч із Києвом будуть російські солдати. Цього разу мені було шкода знову все залишати. Я не могла змусити себе поїхати з місця, де ми мріяли про мирне життя, де влаштовувалися, де кожна цеглина була викладена своїм руками, де ми посадили дерева, кущі та квіти.

Перехрестивши дітей у дорогу, я залишилась сама.

Безперервно лунали вибухи, з часом вони посилювались. Кілька днів я була вдома сама. Сьомого березня гуркіт військової техніки був чутний все сильніше, а вже восьмого я виглянула у вікно і побачила колону танків, яка прямувала у бік мого будинку. На кожному із них було намальовано білою фарбою літеру V. Руки й ноги похололи. Мозок констатував: «Це все. Тобі кінець».

Вони проїхали повз мене і зупинились недалеко від сусідського будинку. Настала ніч, на вулиці – мороз. У будинку теж холодно, бо давно його не опалювала. Сну ніякого зовсім немає. У нестерпному очікуванні на щось недобре та ніч здавалася мені безкінечною. Тож я читала молитви, повторювала їх по декілька разів, як мантри. І так зустріла холодний ранок.

Мої вікна закривали штори та жалюзі. Того ранку я бігала від вікна до вікна, видивлялася крізь шпаринки, чи не йдуть по мене. Час для мене тоді наче зовсім зупинився.

Поряд із нашими вулицями розривались снаряди, я чула постійні черги з автоматів та кулеметів. Бачила, як росіяни розійшлися групами по різних сусідських будинках. Зрештою настав, як то кажуть, і мій час ікс. Декілька молодих чоловіків, одягнених у військову форму, із нашитими на шоломах помаранчево-чорними стрічками, йшли прямісінько до мого будинку.

У ту мить перед моїм очима пролетіло, наче в кіно, усе моє життя, починаючи з дитинства. Я розуміла, що сама смерть ішла до мене у двір.

Наша хвіртка була зачинена. Вони почали гучно стукати в неї. Я стояла, немов кам'яна, і не могла зійти з місця. Ноги – наче колоди цегляні. Зрештою почала розуміти, що прийшли по мене і мені треба вийти до них самій.

Ледве пересуваючи ноги, я відчинила хвіртку. Переді мною стояли озброєні до зубів окупанти. Я не стрималася і почала плакати. Вмовляла їх не вбивати мене.

Їхній командир не звернув на мене жодної уваги й віддав наказ обшукати будинок та подвір'я. Уже в будинку, коли вони побачили в кімнатах фото моїх дітей та онуків на стінах, той самий командир уже криком кричав на мене і вимагав негайно сказати йому, де у будинку підвал і де зараз мої рідні.

Я ридала, відповідала, що ніякого підвалу в нас немає і що всі виїхали.

Росіяни ходили по всіх кімнатах, нишпорили по шафах, перетрушували все на ліжках, усе кругом перевертали. Командир знову почав кричати. Він хотів знати, чому всі виїхали. Я сказала, що війна почалася і люди рятують свої родини. Тоді він зневажливо перебив мене:

– Посмотрі на етіх лохов. Ми приєхали іх спасать от нацистов.

Я сказала, що немає в нас жодних нацистів. Але цим іще дужче розлютила командира, і він знову волав до мене:

– Замолкні, старая дура!

Коли вони перевернули догори дриґом геть усе і нікого не знайшли, стали виходити з будинку. Наказали мені не виходити навіть у двір. Один з них сказав мені намалювати на паркані білою фарбою літеру V. Я категорично відмовилася, сказала, що не буду, бо мене так ще свої можуть убити. І тоді він штовхнув мене у плече і сказав, що тепер вони – свої.

Жодних літер на своєму паркані я таки не малювала. Коли російські окупанти зрештою пішли і я залишилася у будинку сама, мене знову почало трусити. Я злякалася, що у мене починається серцевий напад. І випила якісь ліки. Згодом потроху мене почало відпускати, жар почав знижуватися. Але так тривало недовго. Попри те що на мені було багато речей і навіть капелюх, знову стало дуже холодно.

День добігав кінця. Вибухи продовжували лунати. Знову ніч і темрява. Я сіла в куток, загорнувшись у ковдру, і намарно намагалася зігрітися. Знову читала в суцільній темряві усі, які знала, молитви, бажаючи Бога, щоб допоміг мені вижити. Через якийсь час я зрозуміла, що жодна ковдра не врятує мене від холоду. Тоді я вирішила ходити темними кімнатами в надії зігрітися.

Я відчувала нестерпний холод, від якого знову починало трусити, але чомусь зовсім не відчувала свого тіла. Наче по будинку ходив мій скелет, усередині якого була велика крижана глиба. Від такого нестерпного холоду мене почало нудити. Я знов і знов розуміла, що саме отак і виглядає жах. Той самий жах, який мене тоді опанував. Бо кожную хвилину я в страху чекала, що буде далі.

Світало... Я зрозуміла, що нічого не їла і не пила ось уже кілька днів, але зовсім і не хочеться.

Минуло декілька днів, я не рахувала. Увесь цей час я поглядала на вікна, визирала крізь шпарини. Бачила, як російські солдати несли різні речі з інших будинків до свого штабу: і на оберемку, й у валізах людей, і на садових тачках, які були в будинках сусідів. Щодня вони їхали повз мій будинок на своїх танках, і кожного разу добирали із собою вибухівку, яку возили у бік Ірпеня та селища Забуччя, де вони вели свої бої. На вулиці був мороз, наша піщана місцевість від гусениць їхнього залізничця перетворилась на суцільну пилову бурю. Вони надягали на себе медичні респиратори або піднімали комір светра до очей, бо дихати не було чим.

І от я бачу, як два російських солдати (один високий, другий низенький) лізуть через мій паркан до мене у двір. Обоє одягнені у камуфляжний снайперський одяг, великі гвинтівки з прицілами в їхніх руках. Не питаючи у мене дозволу, вони просто увійшли до будинку і пішли на горище, бо на даху в нас було два вікна. Пробули там не довго. Згодом вийшли, і, не кажучи ні слова, знову перелізли через паркан і пішли до сусідського будинку. Більше я їх не бачила. Увесь цей час я стояла як вкопана на

одному місці й боялася поворухнутися. Мій постійний жах змішався з моїми сльозами й нудотою. Було відчуття повної пустоти часу.

Незважаючи на постійні вибухи, мене здолала суцільна тиша – така густа, що, думаю, якщо взяти сокиру та повісити її у повітрі, вона би висіла так і не падала б дотолу. В той жахливий час, коли я постійно була сама, щоб не зійти з розуму, я брала до рук молитвослов, ходила по всіх кімнатах і дуже голосно кричала. Читала всі молитви, одну за одною. Так я стала робити кожного дня та вночі з ліхтарем. І тільки так мені ставало бодай трохи легше, а той жахливий холод почав поступово відступати.

Наступного ранку в напрямку мого паркану знову активним кроком ішли двоє озброєних російських бойовиків із піднятими комірами свєтрів аж до очей. Мене в одну мить охопила думка, що цього разу мені вже точно кінець. Один із них зупинився біля хвіртки, а другий, з поглядом господаря, увійшов до будинку і сказав, що буде його оглядати. Я відповіла, що вже були тут їхні вояки і все вже оглянули. Але він на мої слова ніяк не відреагував. Ходив неспішно з кімнати в кімнату. Розглядав усе навколо. Увесь цей час він тримав у руках якусь велику зброю. Дивився на фото моєї родини, питав, де інші жінки і чого вони повтікали.

А потім він підійшов ближче і кінцем своєї зброї доторкнувся до мене:
– Раздєвайся.

Я стала плакати і благати його не вбивати мене.

Але він ще голосніше гаркнув до мене:
– Раздєвайся, нє то будєт хужє.

У неопалюваному будинку довгий час температура була +5. Я почала повільно роздягатись. Він кричав: «Бистреє, нє то убую».

Я залишила свої речі посеред кімнати на підлозі. На мені залишилася сама нижня білизна. Він знову штурхнув мене своєю металевою гвинтівкою і наказав зняти все. Крізь сльози я благала його не чіпати мене. Казала, що він такий молодий, може бути мені за сина чи онука... Але потім я раптом побачила його очі. Його карі очі були наповнені великою радістю, певним тріумфом через те, що я корюся йому, стою перед ним зовсім оголена.

Він штурхав мене своєю зброєю по всьому тілу, то тут, то там, а потім почав водити кімнатами. Я знову відчула, як у мене починається серцевий напад. Моє тіло дуже сильно трусило, хоча на холод я вже зовсім не звертала уваги. Він виштовхав мене своєю гвинтівкою на вулицю. Коли ми вийшли на терасу, той другий, що стояв біля хвіртки, побачив мене оголеною, всю в сльозах, і швидко втік. І я залишилася сам на сам із не-

людом. Штрикаючи в мене холодною металевою зброєю, він обвів мене навколо будинку, а тоді знову завів до кімнати, де я роздягалася. Однією рукою він усе ще тримав зброю, а іншою – штовхнув мене на диван, тримаючи за ногу. Я вся трусилася. Ридала. Благала цього не робити. А він постійно погрожував мене вбити.

Тоді залишив зброю поруч і почав скидати із себе ремінь, на якому були гранати та магазини до гвинтівки. Схопивши мене за обидві ноги, він почав кидати мною – то на підлогу, то знов на диван. Здавалося, це тривало цілу вічність. Він поводився немов розлючений звір, і згодом став спускати свої штани, все ще тримаючи мене однією рукою за ногу...

Коли все скінчилося, він вдягнувся, забрав свою зброю і пішов геть. Усе, що він собі спланував, він втілював: згвалтував українську жінку. І зробив це з великим почуттям своєї влади. Коли виходив із кімнати, пригрозив, щоб я не виходила з будинку зовсім, сказав, що я в нього на прицілі. І він мене одразу вб'є. Я йому повірила.

Залишившись наодинці зі своїм фізичним та моральним болем, я розуміла, що в такому стані, тут, у холодному будинку, де немає елементарних засобів гігієни та теплої води, мені доведеться якось тепер жити далі.

Через деякий час я відчула, як у мене почала підвищуватися температура. Серед небагатьох ліків я знайшла кілька антибіотиків. Випила усі. Дні йшли далі. Температура то піднімалась, то спадала. Біль був нестерпний. Елементарне відвідування туалету оберталось для мене щоразу жахіттям. Бої навкруги продовжувались. Вибухи, які супроводжувались чорним димом, лякали ще більше. Скільки часу мені доведеться жити з цими російськими нелюдами, я не розуміла. Треба було чимось займати себе, тож я взяла до рук свою незакінчену вишиту картину і впродовж наступних днів дороблювала її, хрестик за хрестиком.

Я завжди любила народну творчість, а вишивання хрестиком було моєю улюбленою справою. У ті тяжкі для мене дні вишивка стала ще й ліками для мого стану. Я іноді думала про те, якщо раптом зі мною щось станеться, моя улюблена картина буде закінчена й залишиться комусь на згадку про мене.

Думки плуталися, мінялися. Були різними. Часом – геть поганими, часом – обнадійливими.

У кімнаті під шторою, біля вікна, я написала олівцем дату свого згвалтування. У надії, що хтось побачить, якщо я далі не виживу.

Визираючи у свої вікна, я бачила на вулицях зграї собак, яких покинули їхні господарі. Вони вже зголодніли і почали їсти одне одного. Їхні гар-

чання і завивання було чутно навіть у будинку. Тим часом за лісом, у напрямку селища, йшли сильні бої. Що там відбувалось, я зовсім не знала.

В один із днів я помітила, що всі російські військові почали кудись швидко збиратися. Розвернули всю свою військову техніку, посідали на неї зверху, вишикувались в одну колону біля мого паркану і рушили вперед, до селища Забуччя. Кілька солдатів із останнього танка принесли каністру й підпалили сусідський будинок, в якому раніше був їхній штаб. Попередньо у той будинок вони загнали всіх собак, що залишенцями бігали вулицею. Інших собак – просто душили танками.

Я дивилася на все це і ридала. За ні в чому не винними собаками, за будинком, який побудувала і в якому раніше жила добра родина з двома дітками. Слава Богу, думала я, що вони виїхали разом з моїми дітьми і не бачили зараз, як палає їхня оселя.

Після того як вони поїхали, на якусь мить настала тиша. Я вийшла на вулицю, у двір. Просто над нашим будинком було сонце! І небо ніби розкрилося. І промінь, яскравий, теплий такий, пробився крізь хмари, наче хто потужним ліхтарем засвітив. Я тоді подумала: то Божий знак мені, що все буде добре.

Я стояла у дворі, вдивлялася в той промінчик світла, коли знову почула скрегіт гусені військової техніки. І перший постріл по будинках. Я негайно забігла всередину. Тієї ж миті розпочався такий жахливий обстріл усіх будинків навколо. Нашого також. І то було справжнє пекло.

Я стояла, прихилившись до стіни, і кричала. Було дуже страшно. Усе навколо руйнувалося і вибухало. Дах провалювався, трошилися вікна, осколком пробило наскрізь стіну. Я розуміла, що те саме зараз відбувається і з сусідніми будинками.

За якусь мить настала повна тиша. Я відчула, що мені дуже хочеться чогось теплого, навіть гарячого. Я зробила собі вогник і нагріла чаю. Випила декілька чашок. Згодом настала ніч, але і вона була суцільною тишею. Увесь час я прислухалася до кожного шереху. Все моє тіло боліло. Я почувалася жахливо.

Наступного дня, коли я вийшла у двір, то побачила коптер, який кружляв над нашими вулицями. Я негайно забігла у дім, щоб сховатися. Думала, це знову росіяни. Потім коптер зник. А я геть не розуміла, що мені робити далі. Як добиратись до лікаря? Ні зв'язку, ні світла, бо росіяни порозстрілювали всі електромережі. Жодних людей навколо.

Ще через день я побачила у вікно якихось військових біля спаленого будинку сусідів. І мені знову стало дуже страшно. Я довго приглядалась до них крізь шпаринку свого паркану, а потім побачила чоловіка в шоломі та з написом англійською на грудях: «PRESS». Тоді я подумала, що це росіяни знімають щось на камеру. Але раптом мені здалося, що я почула нашу, українську мову. Аж стало тепліше всередині.

Я вийшла зі свого двору і потихеньку пішла до всіх тих людей. Коли підійшла ближче, мене охопила невимовна радість. Я дочекалася наших! Я залишилася живою! На ту мить усе це було як у казці.

Мене багато про все розпитували, а я просила допомоги лікаря. Мені сказали йти додому, сказали, що потім зі мною хтось зустрінеться. У такому стані я залишалася вдома сама аж до 11 квітня 2022 року. Тоді нарешті до мене приїхали представники наших українських спецслужб, я надавала покази за весь той період, що була під окупацією.

Весна 2022 року була дуже холодною. А так хотілося тепла. Я все чекала, вдивляючись у свої молоді дерева, чекала квітучого саду. А тоді одного дня я нарешті побачила, як почали проростати зелені пагони. Уже потім прийшло літо, та всі сподівання на мирне життя випаровувалися через жахливі звістки про те, що творили російські війська в окупованих містах та селищах. Новини про численні вбивства цивільних, жорстокі катування та зґвалтування не припинялися. Мені було важко усвідомити, як люди можуть таке творити.

Зрештою життя звело мене із жінками з ГО SEMA Ukraine, які запропонували мені приєднатись до їхньої спільноти. Скажу чесно: спочатку я мала сумніви, але потім надихнулася їхніми вчинками. Усі ці жінки говорять. Намагаються донести правду через різні медіа та журналістів з інших країн – про досвід нашої країни в російсько-українській війни. Усі ці жінки теж є постраждалими, але тими, що вижили. Нам усім дуже важко розповідати про те, через що нам довелося пройти, але ми разом і підтримуємо одна одну. Поруч зі мною з'явилося багато нових і хороших людей, які надихають мене жити далі.

Я вдячна Богу за те, що вся моя родина жива та здорова, що я можу займатися своїми улюбленими рослинами, вишивати свої картини. Це дуже заспокоює моє серце і дає надію, що всі разом ми здолаємо ворога і разом будемо піднімати нашу країну з руїн, розбудовувати її, щоб бачити її вільною і квітучою, якою вона була завжди. Бо ми – українські люди, ми дуже сильні, і рівних нам немає в цілому світі.

ЛЮДМИЛА
БІЛЕНЬКА

Людмила БІЛЕНЬКА

народилася на Буковині, зростала на Житомирщині. У Львові отримала фах математика-програміста. У 1980 році разом з чоловіком, як молоді спеціалісти, були розподілені до Києва: Людмила працювала в обчислювальному центрі Управління державних стандартів, її чоловік – на заводі «Еталон».

Син Роман здобув фах юриста у галузі господарчого права, але з 2014 року пішов захищати Україну. У віці 27 років він потрапив у полон. Щодо його долі Людмила за ці майже десять років отримувала різну інформацію – спочатку він був у шпиталі Ростова-на-Дону, потім начебто там же, але у слідчому ізоляторі, згодом були дані про Лефортово. Разом з іншими добровольцями Романа в Росії судили закритим судом. Після вироку не вдалося знайти місце відбування покарання, і тільки восени 2021 року з'явилася інформація, що Романа утримують у 14 колонії Новочеркаська Ростовської області. Але з 2022 року Людмила знову не знає, де її син.

Зараз вона є активною учасницею організації «Надія», виконує організаційну роботу під час акцій, спілкується з родинами інших полонених і зниклих безвісти та підтримує їх.

Я збираюся з думками, щоб розповісти вам про свого Романа – мого любого сина, такого рідного й близького, але водночас такого далекого – з відстані у майже 10 років, – що боюся його не впізнати після ворожого поранення, полону, років страждань, холоду, голоду та катувань.

Я прошу своє серце не зупинитись, битись, змагатись. Я вистою, я зможу, я знайду, я вимолю, я поверну. Так переконаю себе всякий раз, коли розпач сковає тіло, плутає думки й забирає надію. Сотні ночей без сну. Тривога, як слизька гадина, заповзає в мене тваринним страхом, і ніяк її не попередити і не прогнати, ніяк її ненаситну не впросити і не вмовити. Тільки слізьми можна виплакати її до краю, до знесилення, до порожнечі, й аж тоді нарешті приходить сон. Як забуття. А вранці обпікає думка, що це ж, мабуть, саме в цей час із ним відбувалося щось страшне і моя душа мучилась його болем.

Я так чекала його народження. Мріяла, як він виросте справжнім чоловіком. Мій дід Лавро був таким: добрим, мудрим, люблячим, надзвичайно тактовним. Мені так бракувало його в моїй юності. Мої тато й мама навчалися і працювали, а я багато хворіла. Тому десятимісячним малям мене привезли у село на свіже молочко і чисте повітря до моїх найдобріших дідуня Лавра і бабуні Ксені. Я любила їх понад усе. Особливо дідуня, його пластилінових рябеньких поросят, яких він ліпив для мене десятками, його оповідки. Це від нього у дошкільному віці я дізналась про те, як забирали в колгосп його «поле». Ще донедавна ген за селом росла височенна дика груша, яку посадив мій прадід Іов. Гивко Булава – так його кликали в селі, бо був козацького роду. Добрий господар і мудрий батько. П'ять його синів і чотири доньки отримали освіту. Троє його синів були репресовані. Я випросила у Бога сина, навіть зовні схожого на мого дідуню. Я смакувала кожен наш час та день разом, бо син ріс допитливим, справедливим, приязним, обожнював свою старшу сестру, лагідно називав її маленькою мамою. З ним ніколи не виникало жодних проблем. Чи то, мабуть, я просто дозволяла йому зростати таким, яким він прийшов до нас: світлим, щирим, кумедним хлопчиком.

У 3 роки Роман знав напам'ять «Княжу Україну» Олександра Олесея, а згодом багато читав літератури з історії України, Яворницького, вивчав історію визвольних змагань. Ми всіляко заохочували його захоплення, бо наша родина мала і власну історію боротьби.

Рідний старший брат мого тата (Романового діда), був закатований румунами в 1936 році за участь в українському Шевченківському товаристві в Чернівцях. Останніми його словами на страті були: «Попри мене одного буде Україна». Перший чоловік моєї свекрухи (Романової бабуні) загинув 1947 року разом зі своїми побратимами в криївці на Тернопільщині. НКВДисти закидали їх гранатами, і їхні пошматовані тіла не змогли поховати рідні: боялися бути вивезеними до Сибіру в табори.

Наші діти знали ці історії з раннього віку. Вони були з нами на перших демонстраціях за Незалежність.

У 15 років Роман вирішив вивчати право. Пригадую, як просив свою бабуню не вмирати рано, ще пожити. Переконавав, що вони змінять державу: пенсіонери матимуть гідні пенсії, Україну збудують міцною, можливою та вільною. «Свобода» стала для нього об'єднанням однодумців, згуртованих спільною ідеєю, спільною метою побудови омріяної та незалежної держави.

2013 рік став випробуванням для нашої родини й цілого суспільства: українці визначились з майбутнім своїх родин, своїх дітей та онуків, своєї історії, своєї мови та своєї культури. 28 листопада Роман був серед перших заарештованих на Майдані за спротив владі Януковича.

Пам'ятаю цей день до дрібниць і донині.

Я працювала. О 15:13 подзвонив Роман. Дуже швидко встиг сказати: «Мене беруть люди в цивільному. Хлопців я попередив». Ми з Романовим татом шукали сина в Шевченківському РУВС, а знайшли в ізоляторі тимчасового затримання. Як ми дізналися згодом, сина спочатку відвезли у звичайний гараж, для «бесіди», і тільки активне втручання його друзів-свободівців врятувало тоді йому здоров'я та життя. За кропіткою, шитою білими нитками справою у Шевченківському суді суддя (який працює і донині – Циктіч Віталій Михайлович) виніс свій вердикт: «60 днів у Лук'янівському СІЗО». Романа звинувачували в тому, що начебто він 25 листопада, у неділю, в 0 годин 5 хвилин залив із газового балончика обличчя судовому виконавцю, який озвучував мітингувальникам рішення суду з вимогою прибрати намети на Європейській площі. Вимагали покарання у вигляді позбавлення волі на 7 років. Найбільш диким у цій ситуації було те, що саме 25 листопада у неділю, ми з Романом були вдома, на кухні, нарізали овочі на вінегрет і довго та довірливо спілкувались. Мої свідчення не мали ваги.

Через два тижні, 13 грудня 2013 року, в апеляційному суді адвокат Сірій Микола Миколайович з безліччю фактів, дуже аргументовано, спростував усі звинувачення – і Романа звільнили.

Уже лежав на асфальті пам'ятник Іллічу. Його величність Майдан набрав сили, мужнів та дорослішав. Роман тижнями не з'являвся вдома. Ми бачилися тільки на Майдані. А щоб він швидко міг знаходити мене серед строкатого гурту людей, я купила собі куртку яскраво-жовтого кольору. Пам'ятаю, з яким відверто незаперечним тоном він наказав тоді мені більше ніколи її не одягати: «Ти наче ліхтар у цій куртці».

Я коркувала пляшки з сумішшю за сценою, складала бруківку, набивала снігом мішки для барикад. Спостерігала за людьми й відчувала, що

Майдан – це найважливіше, що могло трапитись у моєму житті. Водночас, було якесь дивне, невловне відчуття біди – підступно заповзало поміж лопаток. Я намагалась заспокоїти себе. Спитала якось у Романа: «Як далі?». «Назад дороги немає», – відповів він.

Такої крові й стількох смертей ніхто не чекав. Майдан сплатив цю неймовірну ціну за право вибору. Як ми раділи тоді цій перемозі. У сльозах. Із «Плине кача» на вустах. Прощаючись із загиблими, ми вірили, що найстрашніше позаду.

Але прийшла велика війна. Війна, що зруйнувала наш спільний СВІТ: мої сподівання та Романові мрії.

Ще далекого 2008 року, коли Росія розпочала війну в Грузії, Роман сказав мені: «Ми наступні». Пам'ятаю, як я йому перечила: «Он яка у нас родина в Росії! Не може цього бути». Але це сталося.

3 березня 2014 року на Луганщині у 95 бригаді воював мій племінник. У квітні загинули семеро його побратимів. Без води та їжі, під дощем вони тримали оборону. Все, що потрібне було на блокпост братаві, Роман зі свободівцями зібрав за кілька днів і доправили в підрозділ.

А згодом мій син і сам пішов воювати. Сказав мені: «Хто, як не я?». Вибрав підрозділ за їхню чітку націоналістичну та державотворчу позицію, став розвідником.

А 24 серпня 2014 року, повертаючись із виконаного завдання, Роман з побратимами потрапили в полон. Я не буду зараз нічого розповідати про бойовий шлях свого сина. Він донині в полоні, і я не можу піддавати його додатковим ризикам. Було марно сподіватись, що сина швидко обміняють. До добровольців у ворога особливе ставлення. І це лякало мене найбільше.

Тоді на синовій сторінці у «Вконтакті» я прочитала такі слова: «У мене немає зброї – ВОЛЯ моя зброя. У мене немає господаря – ОБОВ'ЯЗОК мій господар. У мене немає життя – ПРАВДА моє життя. А я помираю, щоб народитися знову». Гугл не знав такого вірша! Останній рядок налякав мене до смерті. Я зрозуміла, що Роман залишив це для мене. Він знав і свідомо йшов туди, де міг загинути. Смерть оминула його на Майдані. Там він втратив багатьох друзів і відчував провину за це. Мав воювати з ворогом за себе та за них. Без страху та сумнівів.

Нескінченною вервечкою потягнулись дні, тижні, місяці, роки болю, тривоги, втрат, пошуків, боротьби та перемог. Найперше – над самою собою. Над обставинами. Над тодішнім моїм небажанням жити, коли сказали, що Роман загинув. Над розпачем та зневірою. Вдень відволікали справи, робота, родина, старенька мама, а кожна ніч руйнувала вщент

усі мої зусилля. Рятувалась розмовами з сином. Розповідала йому, де була. Що робила. Кого зустріла. Переповідала новини. Романові фото були повсюди.

Кумедні котячі мордочки різної величини, якими він підписував замість свого імені вітальні листівки, якісь записочки, бажали мені доброго дня та доброї ночі. Починала день спогадами та втішалась тим, що відчувала його присутність.

Жорстока дійсність вимагає від мене зібраності, зосередженості. Я вперто шукала опори. Молитва допомогла частково. Я не могла покладатись тільки на Бога. Кажуть же: «До Бога взиваю, а рук докладаю». Підтримували Романові друзі. Якось один із них розповів мені про маму, яка в пошуках сина пішки пройшла весь шлях Іловайського зеленого коридору. Сказав, що пані Ядвіга Лозінська створила громадсько-родинну організацію «Надія», мені передали її номер.

То була та сама рятівна вервечка, яка витягла мене до життя. Невелика на той час – усього декілька десятків родин полонених та зниклих безвісти – громадська організація активно залучала суспільство до вирішення нагальних проблем. Ще не була створена комісія по полонених та зниклих безвісти при Кабінеті Міністрів, на яку поклали великі надії. Ще не було створено єдиного реєстру таких осіб, не був ухвалений закон по добровольцях, не вирішувались проблеми з ДНК-експертизами, держава повільно просувалась у законодавчому полі. Влітку 2018 року нарешті ухвалили закон по зниклих безвісти, але в бюджеті на наступний рік кошти не закладались, тож комісія залишилась номінальною.

ГО «Надія» організувала десятки акцій по всій Україні: «Ми – Є», «Нагадай про кожного», «Різдво без тата» і безліч інших. Залучали різні телеканали. Іноземних журналістів. Зустрічалися з депутатами Верховної Ради, представниками Офісу Президента, працювали в комісіях, організували виставки з історіями наших рідних, що зникли безвісти чи потрапили в полон. І дуже активно співпрацювали з Міжнародним комітетом Червоного Хреста в Україні. Спільна робота ріднила нас. Ми не тільки працювали, а й відпочивали разом. Моє життя міняло кольори. У мене з'явилась упевненість у власних силах. Я непомітно дозволила собі радіти, усміхатись, щось планувати на майбутнє.

З початком повномасштабного вторгнення до нас приєдналося багато нових родин. Наразі ми активно комунікуємо з громадськими родинними організаціями у російській федерації, не торкаючись політичних тем, вирішуємо конкретні гуманітарні питання. Вони шукають наших зниклих безвісти на території Російської Федерації, ми допомагаємо знайти їхніх родичів на території України. **ЦЕ НЕ СПІВПРАЦЯ З ВОРОГОМ.** Це єдина зараз можливість шукати і знаходити наших рідних людей у російському полоні.

У березні 2024 року асоціація громадських організацій в Україні звернулася до всіх дружніх нам дипломатичних представництв держав світу з проханням вплинути на офіс омбудсмена РФ: дозволити представникам Міжнародного комітету Червоного Хреста в Росії відвідувати українських полонених у місцях їхнього утримання. Наша організація добилася передачі через офіс омбудсмена та МКЧХ необхідних речей нашим громадянам, полоненим на окупованій території України та в РФ. Майже 700 полонених українських військових отримали теплі речі, гігієнічні набори та змогли передати звісточку своїм рідним. Четверо з них вважались зниклими безвісти, а тепер рідні знають, що вони живі. Я вважаю це і своєю заслугою, хай і не дуже значною, але усвідомлення того, що мої зусилля, докладені до спільних, комусь допомагають, визначає сенс мого життя тепер.

Я продовжую шукати та чекати свого сина. Романа чекають його тато, сестра, племінники – вся родина і син, сподіваюсь. Уже не чекає його люба бабуня. Втомилась і пішла в засвіти. Але я щиро вірю, що Романові стане віку, сил і таланту побудувати ту, омріяну ним і обіцяну бабуні, заможну, вільну та квітучу Україну – після нашої перемоги.

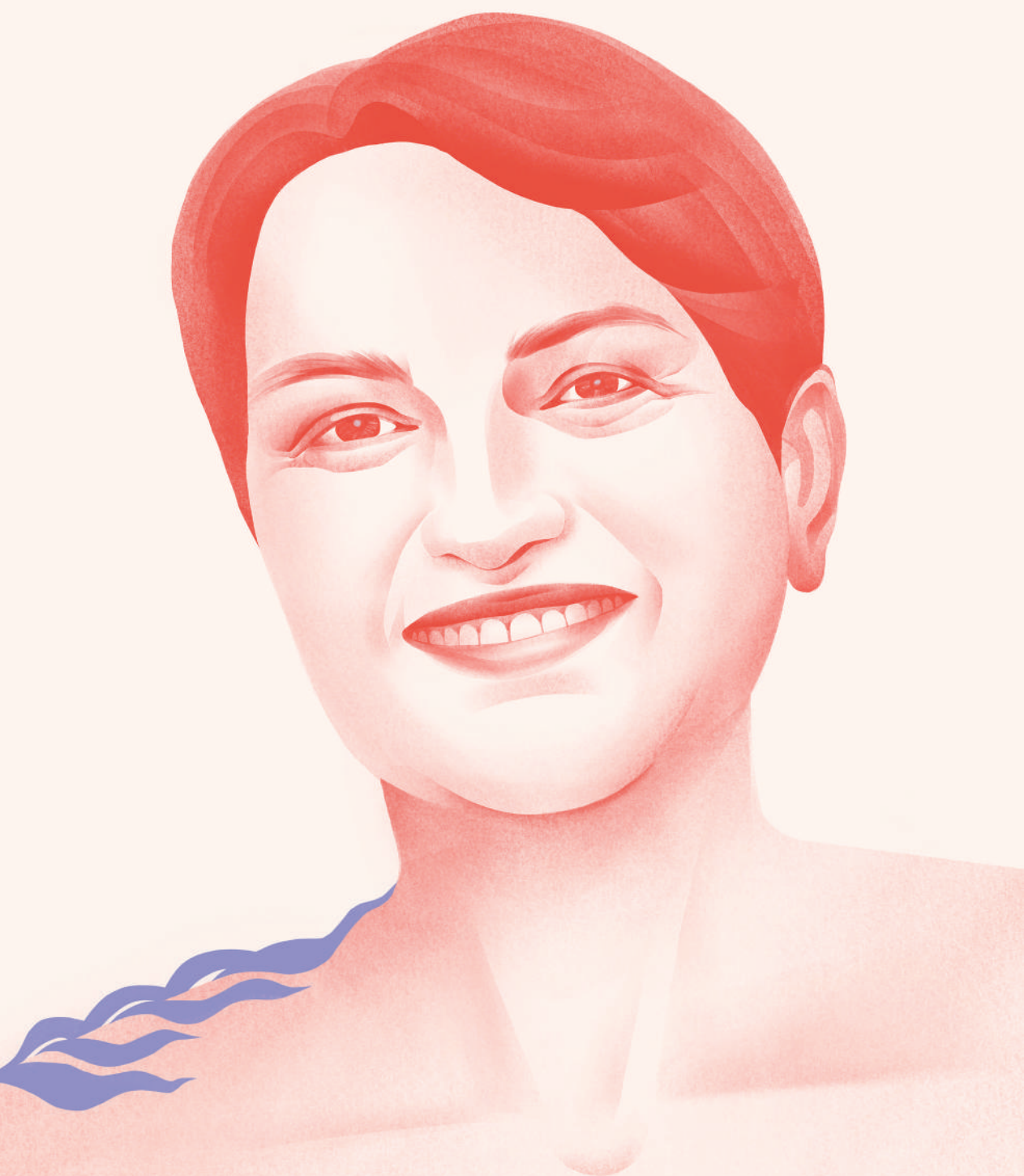
ОЛЕНА
НІМАНІХІНА

Олена НІМАНІХІНА

народилася у місті Українськ на Донеччині. Свій бізнес – виробництво жіночого одягу в стилі кежуал – розпочала, коли вже жила у Донецьку: під власною торговельною маркою VELNA випускала капсульні колекції. Унікальні сукні, блузки, пальта і плащі виготовляли в Українську, а продавали по всій Донеччині, Луганщині та у Криму.

Після окупації Донецька родина Олени переїхала в рідне місто, де продовжила розвивати виробництво, на якому працювали 15 спеціалістів. Свою продукцію вони представляли на маркетах вітчизняних виробників по всій Україні – в Одесі, Києві, Дніпрі, Харкові.

Олена отримала підтримку свого бізнесу: кошти на розвиток надавали міжнародні, всеукраїнські та обласні фонди та ініціативи. Останній грант вони не встигли використати: обладнання купили, але вже не змогли завезти на виробництво. Тепер воно, як і те, що підприємця змогла врятувати з Донеччини, де йдуть бойові дії, чекає на її повернення – Олена евакуювалася до Молдови. Спершу планувала там відновити виробництво, але зрозуміла, що такий не масовий товар у невеличкій країні не матиме свого покупця. Тому зараз Олена працює у благодійній міжнародній організації.

Мушля равлика має вигляд спіралі, як і моє життя. Виток за витком, від хорошого до поганого, від комічного до трагічного. Крок за кроком події та люди створюють мій всесвіт, моє оточення, моє бачення. На якісь кола свого життя хочеться повернутися, хоча б подумки. А якісь хочеться стерти з пам'яті назавжди. Утім, з часом і з досвідом приходиться усвідомлення, що все те, що відбулося зі мною, має значення. Увесь той досвід був потрібен мені. Завдяки пережитому я і є собою.

Відчуття потойбічної реальності увійшло в моє життя ще 2014 року. Як два паралельні світи співіснують разом, так межують між собою мирне життя і війна, радість і відчай, надія та зневіра. Я не хотіла вірити, сприймати дійсність, бо не може мозок мирної людини так швидко переключитись і по-новому сприймати змінену картину реальності. Подумки я постійно поверталась у минуле, у те моє безпечне життя, сімейне коло, затишну оселю. Але нова реальність нагадувала про себе щодня.

Травень 2014

У Донецьку відбувся референдум. У місті та поза його межами – блокпости з прапорами «Патріотических Сіл Донбасса»... Хто вони, ці сили?..

Ми з кумами йдемо у парк Слов'янської культури на концерт «Пікардійської Терції». Повна зала, акапельно лунають пісні українською мовою. Люди у вишиванках, з українськими прапорами, лунає гасло «Слава Україні!», в очах – сльози та надія, що все це зупиниться. Лине «Гей, пливе кача», яка звучала під час поховання героїв Небесної Сотні на майдані Незалежності у Києві та стала символом прощання з українськими воїнами.

Потойбічна реальність

У нас із чоловіком є власне швейне виробництво. Кожного дня ми прямуємо в Українськ, який розташовується за 30 км від Донецька. Сезон продажів у розпалі. Запакували гуртове замовлення та поспішаємо на «Нову Пошту». На Пісках – міліція. У місто не пускають. Аеропорт захоплено, в небі гелікоптери, димова завіса, лунають вибухи. Нам пропонують їхати в об'їзд. Або ж – на власний розсуд – через блокпост. Не вагаючись, їдемо вперед – не можемо підвести клієнтів, треба встигнути відправити усі замовлення. На адреналіні немає страху, немає адекватної оцінки подій, немає розуміння небезпеки, що нависла тоді над нами.

Потойбічна реальність

Сестра з племінницею живуть на Батіщева, Маяк. Поблизу – військова частина. Вранці пішли у дитячий садочок і на роботу. Ввечері додому повернутися вже не можуть. Триває штурм військової частини ополчен-

цями, квартал оточено. Назавтра скасовують випускний у племінниці і переносять на той час, коли все заспокоїться. «Той час» не настав і досі.

Мої мама з татом переїхали у село, в батьківську хату. Город – 50 соток. Усі разом там вирощуємо помідори. З нетерпінням чекаємо майбутнього врожаю, бо купили багато нових сортів. Потрібні палиці, щоб підв'язати паростки. Чоловік із сином їдуть до посадки, щоб вирубати парость і привезти палиць. Скоро повертаються. У посадці стоять українські танки. Потойбічна реальність.

Червень 2014

Карлівка. Перші бої. Спалена заправка. Більшає блокпостів. Від Донецька до Карлівки – три сепаратистських блокпости, а за Карлівським мостом – один український. На кожному зупиняють, доглядають, розпитують. Посилюється напруга.

Мій чоловік за кермом нашого авто на мосту Карлівського водосховища. І раптом – дуло автомата, націлене нам у лобове скло. Молодий, в неадекватному стані, вимагає вийти з машини. Липкий страх і потойбічна реальність. Після цього випадку ми їздили тільки з молитвою.

Оголошують перемир'я

Більшість наших знайомих їде на пару тижнів до моря – хто до Бердянська, хто в Крим, – щоб почекати, допоки все владнається. Дехто із друзів починає шукати можливість релокації свого бізнесу. Але ми ж із чоловіком оптимісти – залишаємося у місті.

Якщо дорога до виробництва раніше займала пів години, то тепер через Мар'їнку і всі блокпости уже витрачаємо понад три. Навіть уявити собі не можемо, що чекає на нас попереду.

Днями сниться сон. На межі з реальністю. Наче їдемо з чоловіком на авто, і якісь люди псують нам капот. Прокидаюся. Відчуття невизначеності й тривоги.

За декілька днів сон перетворюється на реальність. Рухаємося трасою на великій швидкості, раптово від вибухової хвилі в авто піднімається капот. Темрява. Ми не розуміємо, що відбувається. Зупиняємося між Карлівкою та Нетайловим. Саме в тому місці, як мені усе наснилося. Телефонуємо до ДАІ, страхової компанії – не працюють. Фіксуємо скотчем капот і повертаємось назад у місто.

Липень 2014. Закінчення перемир'я

У Карлівці точаться бої. Зовсім поряд живуть мої батьки. В них уже немає світла та води. Слідкуємо за новинами, чекаємо на хоч якусь визначеність. З Донецька евакуйовано всіх представників влади, не працює податкова, паспортний стіл.

За кілька днів мені телефонує сестра. Розкажує, що повз них рухається різномаста колона техніки з людьми у камуфляжі. У новинах кажуть, що це зі Слов'янська російські угруповання заходять у Донецьк. Протягом кількох годин повз мій будинок сунеться морок із прапорами якихось угруповань, з написами «Аллах Акбар». На джипах стоять кулемети. Телефонує сусідка, ридає. Каже, що стала свідком того, як якогось місцевого хлопця витягли з машини, побили, автомобіль забрали. У місті трапляються люди зі зброєю. Хаос. Страх. Відчай. Відчуття потойбічної реальності. Але приходиться розуміння, що у зла є певні риси.

Вирішуємо виїхати з рідного міста вранці. Чоловік, донька та я наспіх збираємо речі. Маємо надію, що все це ненадовго. Їдемо в село, до батьків. В об'їзд через Мар'їнку, бо на Пісках уже немає шляху.

Блокпости. Не розумію, хто свої, а хто чужі. Уже поряд із батьківським селом нам перегороджують проїзд українські військові. Просимось, бо не маємо де ночувати. Кажуть, що все заміновано. Але нам видно батьківську хату, і ми благаємо пропустити нас. Молодий кремезний військовий зі сльозами на очах кричить нам в лице щось про те, що через нас, сепарів, і наш референдум у нього сьогодні загинуло троє друзів і немає змоги забрати їхні тіла. Геть немає моральних сил будь-що йому пояснювати. Та і не потрібно... В нас він побачив уособлення зла. Я дивилася на нього і розуміла: замість нього говорили його відчай, страх і його перші втрати.

Ми кружляли шляхами Донеччини, минали численні загородження із шин, дощок і всякого непотребу. Скрізь на блокпостах агресивні люди зі зброєю. Аж пізно ввечері приїхали в маленьке шахтарське містечко до квартири батьків, в якій вони не жили вже багато років. Вранці дочка глянула у вікно й прокоментувала, що Донецьк, де вже точиться війна, має менш депресивний вигляд, як це місце. На жаль, усі наші маленькі шахтарські містечка депресували й помирили повільною смертю.

Я починаю усвідомлювати: що раніше ми зрозуміємо, що наша реальність змінюється, то краще.

Лінія розмежування розділила дорогу навпіл – між моєю домівкою та виробництвом. Дістатися Донецька ставало все складніше. Спершу то було 30 кілометрів через Піски, згодом 60 – через Мар'їнку, а потім через Бахмут – усі 120. Нескінченні черги займають багато часу та псують нерви. А з ковідом шляхи зовсім перекрили, і люди вимушені були їздити через Харків, тож увесь шлях становив 1200 км. У гарну погоду з пагорба нашого села було видно терикони Донецька. Усе стало чужим, атмосфера пригнічує, неможливо дихати на повні груди. Боляче дивитись, як помирає колись рідне місто. Та і відчуття, що це дім, уже немає...

Через деякий час вирішуємо переїхати ближче до виробництва. Не все так добре, як хотілося. Більша частина наших покупців залишилась на окупованих частинах Донецької, Луганської областей та Криму. Багато хто вирішив, що війна все спише і немає необхідності сплачувати нам борги. Деякі покупці не захотіли співпрацювати з нами, бо в суспільстві ширився наратив, що на Донеччині живуть самі сепаратисти. Та й працівники наші, налякані близькістю воєнних дій, їдуть подалі в Україну та Європу.

Занурююсь у виробництво. Розумію, що це єдине джерело мого доходу. У відбудову справи життя було вкладено так багато часу, мрій та душі. Дівчата у нашому колективі були добрі, у своїй справі знали якнайкраще, були відповідальними. Усіх нас об'єднувала спільна мета, усі ми підтримували одна одну. Ми разом зростали професійно, нашу продукцію знали в багатьох містах України. А щирі відгуки покупців мотивували на подальший розвиток. До нас приїздило багато кореспондентів з провідних телеканалів, ми розказували про історію нашого відродження. Один з кореспондентів сказав мені, що я працюю не завдяки, а попри все... Усі мої дівчатка стали зіроньками, вже не боялись телекамери, а я раділа. Бо у маленькому прифронтовому місті відродила сучасне виробництво, створила робочі місця та займалася улюбленою справою. Міжнародні донори спрямували зусилля на підтримку прифронтової території, і я скористалася цими можливостями. Багато їздила Донеччиною на тренінги, майстер класи, навчання. Згодом у мене з'явилися нові друзі у колі підприємців, спільнота, куди можливо було звернутися по пораду, підтримку та допомогу.

Зараз, коли точаться бої за Донеччину, кожне місто в мене асоціюється з людьми, яких я знала особисто, які були закохані у свою справу, будували свій бізнес на прифронтових територіях, пишались виробленим продуктом, розвивались та зростали. Невимовний біль, скалічені долі, розбиті прагнення. Багато хто релокував свій бізнес у більш безпечні місця України та продовжує свою справу. Такі приклади надихають і мотивують.

Будинок моїх бабусі з дідусем став притулком для нашої родини на довгі вісім років. Після роботи, щоб відволікти себе від тяжких думок, я виходила в сад і починала там поратися. У мене з'явилося нове захоплення – квіти. Від самого початку весни і до морозів мій сад бував різними барвами та ароматами квітів. Моя особлива любов – троянди. Скільки кущів я висадила, а скільки ще замовила. Незмінна ранкова кава в саду стала моїм джерелом натхнення на цілий день. Завдяки квітам у мою душу прийшло відчуття спокою. Я дивилася на свій сад і казала собі, яка я молодець, скільки краси, яка милувала очі й лікувала душу, створила навколо себе.

Квіти разом із новими подружками підтримували мене. Ми часто обговорювали сади, обмінювалися рослинами, виказували одна одній свої захоплення, відвідували одна одну, аби роздивитися у наших садах нового мешканця квітника. З часом наше приємне спілкування перетворилося на дружбу родинами.

Лютий 2015

Звичайний день на виробництві. Готуємось до нового сезону, обговорюємо нові моделі, сперечаємось, відшиваємо взірці, готуємо лекала, регулюємо обладнання. Чоловік відкриває відділення «Нової Пошти». Їде в місто Гірник розклеїти рекламу. Під час обідньої перерви все ще обговорюємо з дівчатами виробничі питання. Дзвонить телефон: мій чоловік на зв'язку, заспокоює мене, каже, щоб я не хвилювалась, усе добре. Але я нічого не розумію. Через декілька хвилин до мене доходить, що він потрапив під обстріл із «градів». Є загиблі та поранені. Чоловік вчасно сховався за машиною, і осколки пролетіли повз нього. Усвідомлюю, як важливо любити тих, хто поряд, просити вибачення та пробачати, шукати компроміси, обіймати, зізнаватися у своїх почуттях. Життя таке коротке і може обірватися в одну секунду.

Блокпост Мар'їнки. Стоїмо в черзі вже котру годину, безжально пече сонце, суховій. Розжарений асфальт нагадує духовку, на дорозі – марево. Усюди таблички – міни. Але й без цього нагадування все зрозуміло: поряд підірваний мінівен. З нами племінниця, вона сидить у авто й не виходить, бо боїться бродячих собак. Вони, покинуті власниками, бігають уздовж машин, тицяються носами, ластяться, чекають смачненького. Починається обстріл. Стріляють з терикона, видно, звідки й куди летить. Семирічна дитина застигає з жахом в очах – у машині залишатися страшно, а вийти до батьків не може, бо собаки. Так і застигла вона між своїми найбільшими страхами. Наші діти війни – якими вони виростуть?..

Коли не стало мого батька, з'явилося дивне відчуття. Його немає з нами фізично, але він залишився у наших теплих спогадах. Його присутність відчувалася всюди, куди б я не кинула оком. На подвір'ї стояв кошик з часником, який він лущив на висадку, а поряд – інструменти і взуття, в якому ходив на город... Тут він сидів за столом; окуляри і такий знайомий почерк на аркуші паперу. А ось тут його ліжко, на якому він провів свої останні години перед тим, як його душа відійшла до Бога.

Зранку діти звично бігли до школи, в якій він учителював останні роки. Дзвонив його телефон, але він уже не міг відповісти. Я розуміла, що

ніколи не почую його голос, не вислухаю його поради, не побачу його усмішки. Матуся повторювала раз за разом: немає і більше ніколи не буде.

Вісім довгих років ми з родиною жили поряд з війною. Всього за 15 км від лінії розмежування. Звуки вибухів стали для нас звичними, а особливості прифронтового міста вже не дивували.

Але у 2022 році, коли я була вимушена вдруге втікати від війни, у мене з'явилися зовсім інші відчуття. От є я. І я нібито жива, але помер мій навколишній світ. Усе те що було мені дорогим, що мене мотивувало, наповнювало, – в один момент померло. У мене немає домівки, звичного кола спілкування, у мене немає справи мого життя, немає улюблених речей. Я не маю можливості розглядати свої світлини: чорно-білі, з мого дитинства, з моїх шкільних та студентських років... Я ніколи не зможу вдивлятися у пожовклі фото моїх бабусь і дідусів, впізнавати такі милі риси їхніх облич... Я не маю змоги побачити свої весільні фото, на яких – найщасливіша мить мого життя, чи дитячі фото моїх сина й доньки. З цими фото вкрадене моє минуле, зруйнований мій світ, порушено відчуття зв'язку з моєю родиною. У 2022 році я зрозуміла, що мого минулого вже немає. Є тільки тут і зараз.

На початку лютого 2022 року до нашого ательє часто заходили військові – полагодити одяг. Я запитувала кожного, чи потрібно нам уже боятися, чи потрібно виїхати, чи насправді війна буде ширитися країною. Але всі мене заспокоювали, запевняли, що наші захисники знають свою справу, що армія сучасна і не йде у жодне порівняння з 2014 роком. Лише один військовий тоді сказав, що загострення ситуації неминуче і якщо почнеться нова фаза війни, то із території Сум, бо їхня частина там у підвищеній бойовій готовності.

Утім, я вище голови була занурена у свої справи: починався новий сезон, треба було його не проґавити. Підписали великий контракт із підприємством із Харкова, чекали на замовлення. А тоді настало 24 лютого і зруйнувало всі наші плани.

Розпочався суцільний хаос. Ми всі зібралися на виробництві, але не щоб працювати, а здебільшого зрозуміти, що нам усім робити. Більшість наважилася на евакуацію, тим паче, що до цього закликали влада та військові. Я була в ступорі. Сльози котилися невпинно. Дитина моя була в Києві, а я картала себе, що підтримувала її у прагненні залишитися, а не їхати за кордон. Ми ж бували, вже бачили, як це відбувалося у 2014 році в Донецьку: стріляють тільки на околицях!

Я навіть у страшних снах уявити собі не могла те жахіття, що наближалося...

Читаю чат із однокласниками, з якими в нас завжди були гарні стосунки, з якими що п'ять років по закінченню школи ми зустрічалися і постійно підтримували зв'язок. Читаю повідомлення і не можу збагнути, що відбувається:

Потерпіте немого, ми вас освободім, воссоедіняться народи Великороссії, Малороссії і Белоруссії...

Я твердо знаю, що я українка. І не асоціюю себе із жодним із псевдо-утворень... Розумію, що моя ненависть надовго. Повертається відчуття потойбічної реальності. Мої намагання щось довести, пояснити, розказати те, чому я була свідком, не дають ніякого результату. Видаляюсь із чату. І розумію, що хороших росіян не існує.

Рішення про евакуацію ми ухвалили за лічені хвилини, після розмови з нашим фотографом. Разом із ним ми знімали в Маріуполі нашу останню колекцію одягу... В мене багато родичів, друзів та знайомих у цьому чудовому місті на березі моря. Усі вони залишилися, не виїхали, були впевнені, що місто, яке вистояло у 2014 році, вистоїть зараз тим паче. Але 1 березня зник зв'язок із багатьма. Невизначеність, відчай, тривога та смуток розривали мене... 10 березня прийшло СМС, що на зв'язку наш фотограф... Я одразу йому зателефонувала. А у відповідь почула, що якщо ми ще не виїхали, то треба це зробити якнайшвидше, поки пекло не поширилось на нас!

Сестра покликала до себе, у Францію, вона була там цз перших днів повномасштабного вторгнення. У квітні 2022 року, прямуючи до Франції, до сестри, ми зупинились у Молдові, бо літній матусі був потрібен відпочинок. Однієї миті я опинилася в незвичній для себе ситуації: без роботи, без джерела доходу, без житла. Саме Молдова надала мені всебічну підтримку, прихисток і допомогу. Мені трапилися люди зі щедрою душею і великим серцем, які допомагали не тому, що мали надлишок, а тому, що мали природну потребу допомогти.

Аби не думати про те, що відбувається вдома, щоб нескінченно не гортати новини і трохи відволіктися від сумних думок, я почала шукати, чим себе зайняти і як адаптуватися в чужій країні. Пішла на курси з працевлаштування, де познайомилася з іншими жінками з України, які опинилися в такій самій ситуації. Ми підтримували одна одну, ділилися своїм досвідом перебування в Молдові. А курси дали змогу відчутти під ногами опору, вказали шлях, яким я могла рухатися далі, надали впевненості в собі. Усі практичні заняття допомогли правильно скласти резюме, показали мої слабкі та сильні місця. Потім я дізналася про курси румунської мови. Пройшла два рівні, й стало легше комунікувати на побутовому рівні, з'явилося відчуття радості від того, що розумію, коли до мене звертаються із запитанням, і хай я не завжди могла відповісти румунською, але розуміла сенс.

А ще я дуже вчасно зустрілася із психологом. Бо навіть коли нам здається, що ми сильні й можемо впоратися зі своєю проблемою самі, то часто буває так, що то тільки здається. У взаємодії з психологом я зрозуміла, що відбувається зі мною, як впоратися з відчуттям безвиході, агресії, знайти сили рухатися далі, радіти дрібницям і сподіватися на краще.

Завдяки навчанню, знанням і тій підтримці, яку отримала на курсах, зараз я працюю в NRC¹ і не зупиняюся на досягнутому. У моїй роботі мені подобається комунікація та відчуття себе затребуваною та причетною. Я розумію проблеми біженців, їхні потреби та надії. І розумію, як можу допомогти.

Найбільше у вимушеній міграції шкодую за своїми квітами. Що не маю змоги доглядати за ними, що поросли бур'янами, що без обрізки мої трояндочки перетворюються на шипшину, а квітники заростають паростю.

Але життя вміє дивувати. І от я познайомилась із сусідками, які запросили мене до їхнього квітника. Скільки радощів було! Я вмиль відчула, як моє життя знову наповнюється сенсами. Разом зі мною до Молдови приїхало насіннячко моїх улюблених помідорів. Я дуже довго шукала для них дім. І під час одного з походів історичними місцями Молдови я познайомилась із жінкою, яка прийняла моє насіннячко, висадила розсаду та пообіцяла зберегти сорти. Щоб коли я повернулась до України, мені було чим засівати землю.

Тепер я розумію, що у равлика є не тільки витки спіралі на мушлі, а й будиночок, що завжди з ним. Мій дім зараз там, де моє серце, де мої рідні, де мої надії та прагнення. Свою долю та свій час має кожен. Життя – безцінне, і важливо за будь-яких умов шукати вихід зі складних обставин. І вихід неодмінно рано чи пізно знайдеться. Доля, Всесвіт, обставини завжди посилають нам своїх людей. А позитивні люди завжди надихають – мені пощастило мати таких у своєму житті. Уже зараз я знаю, що все зможу. Відкину сумніви та невпевненість і власноруч відбудую своє щасливе життя.

---

¹ Норвезька Рада у справах біженців, яка провадить діяльність у 25 країнах світу. Вона надає допомогу та захищає права біженців і вразливих верств місцевого населення. Надає всебічну гуманітарну підтримку (продукти, одяг, взуття, предмети санітарії та гігієни, побутові речі), а також юридичну підтримку та супровід. Організовує професійні курси з подальшим працевлаштуванням, а також надає допомогу із започаткування власної справи й закупівлею обладнання та матеріалів. Допомогає з психологічною підтримкою, проводить заняття з арттерапії та з румунської мови. Робить усе, щоб люди найшвидше могли адаптуватись і інтегруватись у суспільство.

ОЛЕНА

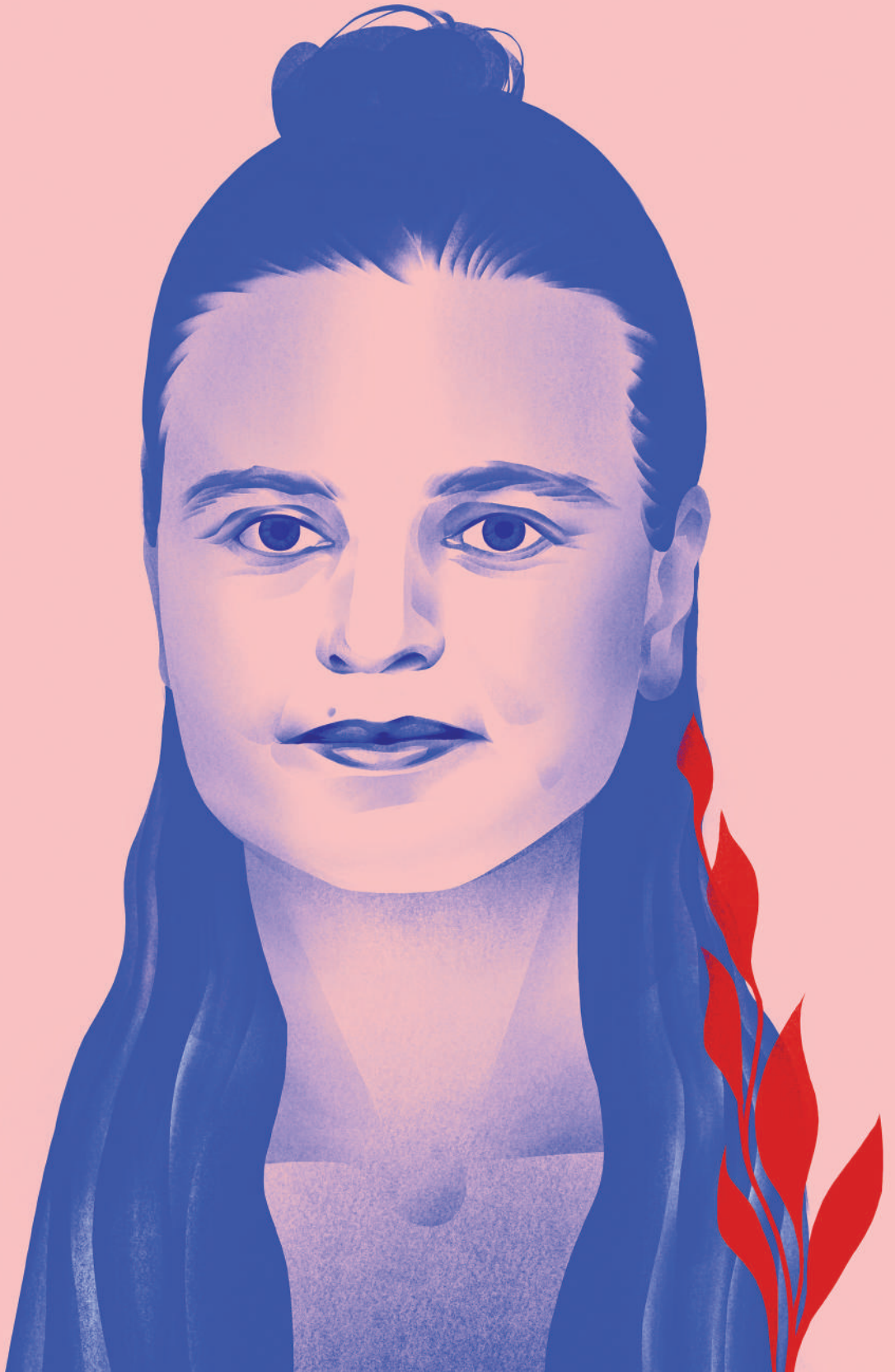
АПЧЕЛ

Олена АПЧЕЛ

народилася у Новотроїцькому на Донеччині. Жила та працювала в Харкові, у 2013–2014 роках стала активною учасницею Революції гідності, Харківського і Київського Майданів. Втративши маму, яка на другому році війни загинула в Новотроїцькому, Олена вирішила підтримати ще одну рідну людину і ризикнула поїхати до Криму, де жив її батько. Під час спроби перетину незаконного кордону з окупованим Кримом її затримали російські прикордонники. Після допиту Олену відпустили без пояснення причин.

Чотири останні роки Олена жила у Польщі та Німеччині. Коли почалося повномасштабне вторгнення, вирішила їхати до України, щоб стати на її захист. Але потребувала певного часу, щоб відновити здоров'я. Зараз Олена повернулася на Батьківщину, щоб приєднатися до війська задля оборони України.

У цивільному житті Олена – кандидатка з мистецтвознавства (докторка філософії), артистка, режисерка, перформерка, викладачка, кураторка, драматургиня, культурологиня, членкиня ГО SEMA Ukraine. У своїх роботах вона працює з трансгенераційними травмами, досліджує потенціал перформативних практик і документу в мистецтві, політичний і соціально відповідальний театри, а також постдраматичну парадигму.

запальничка / вервечка / бруньки / AR-15

[курасан]

Нещодавно – в телефонній розмові з подругою – я згадала деталь щодо затримання, яку ніколи до того не згадувала. Я загалом нечасто згадую про ту подію. Декілька років інтенсивної терапії, підтримувальні практики самозцілення, професійні навички тренінгів, оточення і, звичайно, величезна кількість інших травматичних подій, поряд із абсолютною недовірою до органів влади і правосуддя в моїй країні, – усе це дуже добре, навіть професійно заступило, витиснуло і частково зцілило цей досвід. Дало змогу жити далі, жити якісно, наскільки це можливо посеред Третьої світової. Знаю, що ми її ще так не називаємо, але назвемо. Колись ми і війну Росії проти України називали «операцією», а зараз часто титулюємо її «конфліктом». Конфлікт у мене з людиною із сусідньої квартири, який часто бухенький засинає на сходовій клітці, перекриваючи вхід до орендованої квартири на Русанівці. А це – війна, а не конфлікт. Хоча міжнародній спільноті дуже незручно вживати таке слово, бо воно своєю суворістю перешкоджає економічним контрактам та імпотентній геополітиці. Мені теж перешкоджає запах сечі в під'їзді, тому в мене «конфлікт» із Тарасом Степановичем. Якимось ми провели разом ранок у бомбосховищі. Тоді я тільки переїхала з Берліна до Києва і перший (утім, і останній) раз спустилася до укриття. Ми там сиділи вдвох. Тарас Степанович представився і запропонував мені «курасан», знаєте, з такою злегка бодунною галантністю, яка притаманна населенню постіндустріальних містечок. Минуло кілька днів. Між чергами в ЦНАП і РАЦС я декілька разів розповіла знайомим історію про «галантного курасанщика», і в якійсь із розмов зненацька з пам'яті вивалилася дискета зі спогадом про полон. Для тих із вас, хто запідозрив, що слово «дискета» – це щось із часів ICQ і «Волков Командер», то саме так – це старовинний цифровий носій із дуже маленьким обсягом. Я почала оглядатися навколо спогадів у пошуках флопіка (так називався дисковод для дискет), щоб продивитися цей неочікуваний архів.

Стою у ванній своєї подруги, до якої вдалося добратися після втечі/звільнення, у долоні – кульочок із крихтами і маковим зерням. Там була булка, круасан? Я з'їла ту булку? Не пам'ятаю. Коли того ранку я сіла на переднє крісло маршрутки, хтось просунув цю макову булочку у вікно. Уривками пригадую, як піднімалося сонце, пригадую, як дивлюся на свою руку з цим... пиріжком у пакеті. Пам'ятаю бичків і синю цибулю, розвішані вздовж дороги. Пам'ятаю, як постукала у двері Даші й сказала їй: «Ні про що не питай». Не знаю точно, скільки я не їла. Їжа тоді мене цікавила найменше. Пити дуже хотілося. Вони декілька разів заносили в камеру воду, переливали перед обличчям в кружку і відставляли на стіл. Я ніколи не думала, що спрага – настільки підступна сука, яка здатна перетворити тебе на когось, кого ти зовсім не знаєш.

[сестрівщина]

Давайте тоді, напевно, з самого початку, бо міста, в яких ти не був, не тиснуть на тебе окупованими руїнами, а люди, яких ти не знаєш, для тебе не існують. Я народилася і виросла у гірничому селищі на Донеччині, на батьківщині моєї бабусі, яку я називаю матівщиною або матусівщиною, бо батьківщина батька – на Бесарабщині. Коли мені було дванадцять, батько переїхав до Криму, і моє підліткове дозрівання на канікулах проходило вже під літнім ялтинським вайбом. Чи були батьки офіційно розлучені, я не знаю, але тато вертався зимувати щороку на Донбас, а ми всі час від часу приїздили до нього на море. Навчалася я у Харкові, де, як мені здається, найактивніше формувалася як особистість, тому Слобожанщина з часом стала для мене сестрівщиною і братівщиною.

Мені дуже пасувала оця модерністично-андеграундна енергія Харкова, який постійно ворухився, експериментував, помилявся і вибачав. Я з дитинства була одночасно відважною і вразливою, допитливою і впертою. В хлопцях ці якості зазвичай цінувалися, а про таких дівчат часто казали, що «у неї складний характер». Я справді багато років думала, що у мене оцей загадковий «складний характер», і, напевно, саме війна допомогла зрозуміти, що це не про складний характер, а про те, що він просто є. Як і всьому нашому поколінню, моя прабабуся залишила мені трансгенераційну травму насилля, покритого хворобливо-викривленими поняттями «традицій». Моя бабуся залишила мені і моїй мамі трансгенераційну травму війни, колективізації і трьох Голодоморів, з яких ми говоримо тільки про той другий. Покоління моєї матері стало поколінням уникання, самотнього переживання травми. Покоління мовчання. Десять років тому мені було 27, тоді цінності трансфеміністичної революції разом з новою етикою комунікації, емансипацією, надією на справедливість і видимість тільки почали просочуватися в реальність мого покоління. І десять років тому, коли мені було 27, на нас напали росіяни, в моїй країні почалася війна. Але це було настільки давно, що я вже не дуже пам'ятаю, у що саме я вірила до війни і яку незручну трансгенераційну спадщину готувалася перейняти.

[зажигачка]

Точно знаю, що календар дат і подій дуже ущільнився після 21 листопада 2013-го. Швидко прийшло усвідомлення, що країна, яку ти не знаєш, виглядає не так, як ти хочеш, і в екстремальних умовах стрімко розумієш, хто є хто. Тридцять листопада – концентрація гормонів у крові, які не дали спати, потяги до центру, холодні ночі на тих самих місцях, що й у 2004-му, далі лютий і його вісімнадцять і дев'ятнадцять – різке дорослішання. Місця в пам'яті з кожним зітертим зі степу містом і селом за ці роки ставало менше, але тіло пам'ятає. Нагадує фантомним відчуттям човгання зіпсованої запальнички по кінчику великого пальця.

Майже повністю ампутований спогад обморожених, поколотих, обвіт-рених долонь, запах стерильних бинтів, воску і газу. Після перших плям чужої крові на куртці, після першого, (тоді ще дуже поверхового) розу-міння свідоцтва масової смерті люди почали нести квіти і свічки, пізні-ше вночі – фотографії і речі. Підсвідомість пручалася відчаю як могла: сортувати, запалювати свічки, що гаснуть, поправляти погнуті пелюстки гвоздик, запалювати свічки, що гаснуть, перекладати квіти, громадити з бруківки обеліски, сортувати, знову запалювати свічки, що гаснуть. Зупинитися не те щоб було неможливо, радше було незрозуміло наві-що, що далі і навіщо це «щось далі». Дрібний дощ, нелихий тихий вітер і клубок у горлі. Непідхожий одяг ставав мокрішим. Спина ніла. Пальці коцюбли. Хтось підійшов і турботливо забрав із моєї руки запальничку на кремені й вставив запальничку на п'єзо. Тоді я тільки почала говори-ти українською, але деякі слова залишалися «тутешніми». Запальничку ми називали «зажигачка» – російський початок, українське закінчення. Трохи як моє життя. Я запалювала свічки і думала про це слово, думала про нові слова у своєму особистому словнику або про матеріалізацію значень старих слів. Думала про «брущатку», перекладала її у голові й руками на «бруківку». Думала про хризантеми, перекладала їх від свічок до портретів. Уночі великий палець уже не слухався, я почала натискати вказівним лівої руки. Бруківка булькнула на дні уяви. Було відчуття, що нічого страшнішого з нами вже не може відбутися.

Зранку 20 лютого почалася війна. Збройні сили РФ вперше незаконно перетнули державний кордон українського Криму.

[вервечка]

Я нечасто розповідаю про те, як мене затримали, не тому, що це незно-сний біль, а тому, що це лише один із ваговитих епізодів залізоплетіння на цій десятирічній вервечці.

Перші декілька років після затримання я взагалі про це ні з ким не го-ворила, не зверталася до правоохоронних органів, не ділилися з близь-кими. Думаю, що моя посестра, до якої в Харків я чомусь поїхала після звільнення, хоча сама проживала на той момент у Львові, – вона багато зрозуміла, але не стала питати. Я дуже ціную це мовчазне непитання. Коли ми за два роки до того ховали маму, багато жінок приходили в дім і мовчки починали прибирати, готувати, щось переносити, витира-ти, різати, прати, складати і розкладати. Я ніколи не вміла описати цю німу степову емпатію. Така вперта, дієва енергія. Без фраз на кшталт «Ти завжди можеш на мене розраховувати» або «Звертайся, якщо що». А просто отак прийти і почати робити, не чекати запрошення, не чекати подяки. Мовчки, суворо, дієво співчувати. Можливо ми тому так силь-но і подружилися: я з Донеччини (наполовину – із західної Одещини) з Дашою з Полтавщини (а як виявилось нещодавно – то з Черкащини),

бо вона проявляла цю сестринську дієву небайдужість. І хоча мене часто дратувало невміння розмовляти, брак аналітичної комунікації, брак уміння ставити незручні й необхідні запитання, але і в той день вона не стала питати, просто стала поруч – стала тихим хребтом і опорою.

Останні роки я багато думаю, говорю, аналізую взагалі цей феномен сестринства і потенціал свідомого жіноцтва. Як багато можливостей і відкриттів чекає на наступні покоління, коли ми остаточно вирвемося з полону нашої мізогінії і гомофобії, із залежності від нашої ксенофобії і расизму. Але я вірю, що у хвилини відчаю дують попутні вітри, і допускаю, що, зокрема, саме українки і українці формуватимуть у майбутньому деякі елементи етичних засад посттоталітарного світу. Якщо, звичайно, не метеорит, посуха, ядерна катастрофа, повальна епідемія чи ще там щось. А як серйозно, то впевнена, що досвід такого колосального групового болю і масової, тривалої, виснажливої боротьби залишать на тілі нашої ідентичності не тільки травматичні рубці. Але попереду багато роботи, а люди продовжують гинути. Я часто прошу космос про те, щоб ніколи не звикнути, не перестати гостро відчувати біль. Мене дуже насторожують мої притуплені реакції на щоденні загибелі. Знаю, що це – нормальна реакція на ненормальні обставини, що так моя свідомість про мене дбає, прагне мене вберегти. Мене з дитинства вмовляли приборкувати свою емоційність, свою пристрасть, не виділятися, щоб бути «як усі» і щоб усе було «як у людей». Думаю, найнеприємніші слова, які взагалі існують на планеті, – це вираз «Не приймай близько до серця». Мені їх говорили за життя таку нескінченну кількість разів, що я почала вірити, ніби дійсно маю якийсь зіпсутий приймач якогось не такого серця. Але дивовижним чином саме моєму поколінню пощастило народитися в епоху переходу від міфопоетичних забобонів до практик психічного здоров'я, емоційної гігієни і нетоксичної комунікації. Звичайно, як і в будь-які турбулентні часи, завжди знайдеться та чи той, хто запропонує своє бачення права на емоції. Але на цей випадок я або легко і з гумором бунтую, повторюю про себе трохи наївну пафосну формулу: «Той, хто холодно дивиться, здатний не тільки заморозити іншого, а й, остудивши себе, навічно зледеніти», – або дійсно дистанціююся, щоб не травмувати своєю сенситивністю та емоційністю інших.

Час пандемії був найщасливішим за роки війни. Саме тоді з'явився простір відплакати, відгорювати загибель мами, втрату дому, втрату друзів, часткову втрату права на пам'ять. З'явився простір роздивитися уважно свою потріскану реальність. Практики самозцілення, довгі розмови з сестрами, робота з психотерапевткою почали розплутувати це скуйовджене кубло на окремі епізоди досвідів. Поступово виявилось, що найстрашнішим із них були не допасовування в серпневому степу відірваних ніг до тіл, не катування при затриманні, не поховання найріднішої людини під обстрілом у наспіх виритій кривій могилі. Найстрашнішим днем цієї десятирічної війни для мене досі залишається 1 березня 2014 року. Все,

що тоді сталося, мало колосальний вплив на сьогоднішня. А все, що тоді не сталося, має ще більший вплив. Злюся, що значення Харківського, Сєвєродонецького, Краматорського, Донецького Майданів не описано достатньо, достатньо не вшановані їхні/наші Небесні Сотні, Трьохсотні, Десятні. Але це також – саморефлексійна злість, бо я теж зробила недостатньо, щоб ці історії звучали, розслідувалися, були почутими. Спочатку ми боялися говорити, бо в лікарнях активістів калічили, а довіряти харківській міліції було тоді безрозсудно. Час летів, за березнем був майданний квітень у Донецьку, трансформація «Ізоляції» в катівню, перші добровольчі формування, і зрілішати треба було настільки інтенсивно, що простору на обробку тої реальності не залишилося.

На Харківському Майдані нас били ногами, волочили через площу за волосся, обливали зеленкою, харкали в обличчя, ламали ребра, паплюжили прапори, палили книги, ставили на коліна, щоб «отучить любіть всякоє укрАїнскає». Але ефект виявився протилежним. Так, було страшно. Страшно настільки, що всі наступні досвіди війни й окупації постійно прагнуть у голові просочитися крізь це першоберезневе порівняльне сито. Але страх поступово трансформувався в стійкість, втомлену зрілість і злість. І тепер мені подобається бути злою та зі «складним характером». Не розгубленою та заляканою дівчинкою, а злою, впертою і незручною дівчинкою, нехай і з тріщиною в ребрі. Що ближче я це приймаю, то краще сплю.

Мені не дають спати вночі лише дві речі. Перша – думки про дїм. Я увяляю його закутки, проходжу очима кожну кімнату: залишений на столі стакан із просом, накритий капроною кришкою з діркою для свічки, щоб не жерли миші, бабусині вишивки в рамках під склом на стїнах, татові картини, намальовані ним портрети нашої родини. А особливо – весняний пейзаж хати з молодою калїрвою в рожевому квіті, який висить над старим холодильником, що останні роки до окупації не давав мені спати. Заводився посеред ночі, наче погано сконструйований винищувач, який от-от вибухне і розлетиться на алюмінієво-нікелеві уламки. Маю надїю, що цей старий, заіржавілий «Донбас» (так називався бабусин холодильник) тепер не дає спати хоча б одному з окупантів, які оселилися в моїй хатї. Маю надїю, що він будив їх серед незатишних лютневих ночей палаючої у протистоянні прифронтової Донеччини. Маю надїю, що зараз він хапає їх за горло посеред сну і залазить кошмарами відірваних нїг у їхні голови.

Тепер дїм – за «лєнточкой». А перші вісім років війни він стояв, як і сотні інших, на цїй сірозонній вервечцї. Кожного разу, коли я приїздила, дїм просив мене забрати з себе родинні альбоми. Багаторічне тиняння по чужих квартирах, містах і країнах змушувало мене повторювати собі: «Лєнуль, давай ще трїшки попрацюємо, піднакопичимо, придбаємо якесь хоча б мікрожитло – і тоді перевезем і фотографїї, і картини, і вишивки...».

Кожного глибокого вечора, кожного важкого ранку, ще до того, як я розплющу очі, мені під повіки приходить дім: вишитими фіранками, пощербленою братовою кружкою з написом «пошлим» шрифтом «Я люблю Сімеіз», старою швейною машинкою, на якій бабуся вчила мене шити фартухи, а потім я шила на ній балаклави, липневим пухом тополь по кутках веранди, розписаними горщиками із пересохлою землею, яка досі навщось тримає собою засушене бадилля давно мертвих фіалок і гібіскусів.

Друга річ, яка не дає мені спати вночі, – запах слини. Коли нас, як активістів Харківського Майдану, виводили з ХОДА, тієї першобережневої неділі, окрім побиттів і приниження, проросійські місцеві активісти і завезені з Росії тимчасові «жителі города» плювали в нас. Після того як горезвісний минулий мер Харкова під час промови на святкуванні Масляної підштовхнув проросійський натовп до штурму будинку адміністрації, вони розстрожили вікна та двері й почали витягати активістів, яких того дня, на жаль, було дуже мало, щоб чинити спротив. Ми з іншими волонтерками спочатку заховалися на останньому поверсі будівлі, де намагалися спалити свої бейджі та списки з даними. Але озвірілі антимайданівці вибили двері й почали нас гнати сходовою кліткою. Гнали з криками, як худобу. А ще вони, ніби виконуючи наказ, плювали. Кожен з цих чоловіків голосно втягував у горлянку повітря й вихаркував гнилий слиз нам в обличчя. Вони старалися харкати в очі і рот. Робили дуже схожі дії, так ніби це був добре відрепетируваний гепенінг. Деякі відтягували голову за волосся, або за капюшон куртки, щоб харкати прицільніше. Ми бігли вниз волонтерською вервечкою, ще не знаючи, що вони побудували «карідор здоров'я», по якому майже кілометр (і тут я, напевно, вперше пожалкувала, що Харківський майдан Свободи – отой славнозвісний «найбільший») волокли людей на колінах, закидували камінням і сміттям, били, знущалися і обхаркували. Мені пощастило, бо нас виводили не центральним, а боковим виходом і наш «коридор» сягав лише сотню метрів, ліворуч до «стекляшки». Переді мною йшла студентка, якій я викладала історію театру в Академії культури (на жаль, не пам'ятаю її імені). Черговий раз, коли один з них схопив її за ший, щоб плюнути, вона вирвалася, чим розгнівала цю істоту ще більше, і він вдарив дівчину в середину спини. Мені здалося, що прозвучав хрускіт. Цей звук заглушив усі інші. Далі, коли нас зігнали в коло і поставили на коліна, я майже не чула реву натовпу, бо у вухах хрустіло. Якась жінка в кремовому пальті, віку моєї матері, з перекошеною посмішкою херячила мене ногою в живіт, декілька людей були вже залиті зеленкою, у когось із голови лилася кров.

[корточкі]

Хтось поруч тоді прошепотів: «Не стойте на колінях, садіться на корточкі». Я пам'ятаю юний тремливий голос праворуч і те, як одну по другій витягла з-під себе ноги, як бурмотіла до себе: «Ленуль, на картани, да-

вай, тихо-тихо, не бойся...». Пам'ятаю, як потім, піднявши трохи голову, я прошепотіла ліворуч наступному: «На корточкі, на корточкі, не на колінях». Хтось почав шепотіти вірш, я підхопила цю вервечку бубоніння. Ми тихенько бурмотіли гімн і «Червону руту».

Моє покоління – це онуки і правнуки тих, хто пережив Другу світову війну, рефлексуючи яку, ми повторюємо: «Ніколи знову». Але моє покоління – це також покоління свідків війни в Афганістані, Ємені, Буркіна-Фасо, Лівії, Ірані, Сирії. Також моє покоління – це я і ми, які не відреагували достатньо на окупацію Ічкерії і війну в Сакартвелі. Напевно, тому оце стояння на колінах посеред європейської площі, в оточенні університетських будівель інтелектуального, андеграундного Харкова здавалося крайньою абстракцією неможливого. Але не для всіх. Потім, ангажуючись у соціальні та мистецькі проєкти, спілкуючись із дослідницями і дослідниками, читаючи, я поступово стала бачити тяглість хворобливого бажання росіян відновити імперію, стала бачити зв'язок між шахтарськими протестами кінця 80-х і бажанням відділитися від радянського союзу і вимогами незалежності УРСР, зв'язок цих протестів зі студентською Революцією на граніті, Помаранчевою революцією, конфліктом навколо Тузли і в результаті – вбивствами під час Революції гідності.

Ціна зрілості виявилася високою. Окрім іншого – випалювання з себе меншовартості, турбулентна самоосвіта, зміна рідної мови на нову рідну мову, розрив усіх родинних зв'язків, зрада великого нарративу, тотальна самотність, в якій грубим молотом кувалася самість.

До 27 років я соромилася свого походження. Бути людиною з Донбасу – це завжди трохи більше старатися, стежити за поведінкою, мовою, реакціями, щоб не створити приводів для інших «укотре переконатися» в нашій «недостатній українськості». Місцями це схоже на виклик бути жінкою в патріархальному суспільстві. Щоб тебе сприймали як рівну, треба завжди зробити більше і краще, не припускати помилок, бути достатньо розумною, але не занадто, бути достатньо доглянутою, але не сильно гарною, бути мудрою, але вміти промовчати, коли мудрість загрожує чіємусь авторитету, бути витривалою, але не занадто мужньою, щоб бути достатньо жіночною, щоб не бути занадто впертою, але не безхарактерною, втім, і не вредною, з гарним почуттям гумору, але не сильно виділятися, і не губитися на фоні інших, але не перекривати нікого проявом «складного характеру».

Війна дала мені зрозуміти, що, попри змішане походження й набуті за життя переконання, я – дитина Донеччини, і я нарешті почала пишатися цим: своїм «степовим характером», своєю прямолінійністю, простотою, яку часто трактують як грубість, мовчазною суворістю і часто невидимою для інших – крихкістю. На одну восьму я «москалька», але від багаторічної люті в мені догорає і вже розвіюється попелом усе російське. Я люблю

мої посадки і терикони, мої поля у вирвах, на яких тепер сотні років не ростиме трава, люблю мої чорні зоряні ночі, які ще десятки років смердітимуть гаром і витимуть іржавою арматурою розстріляних міст.

Я не дуже добре пам'ятаю події літа вісімнадцятого. Через те, що ті, котрі мене утримували, не давали мені перерв, несильно, але майже без пауз били, – деякі епізоди випали зі спогадів, деякі перемішалися з багаторічними кошмарами. Вони постійно повторювали запитання: «А Расію любіш? А Путіна любіш? А Україну любіш? А Аксьонова любіш? А Яценюка любіш? А Крим любіш? А Порошенка любіш?» – і так по колу десятки і десятки разів, і кожного разу один з них бив по обличчю, по вуху. Несильно, але методично. Серйозних наслідків не лишилося, єдине – я інколи прошу друзів зробити голосніше, коли дивимося фільм. Ну і часом дзвенить то в одному, то в іншому вусі. І неважливо, відповідала я «так», «ні» чи «не знаю». Я пробувала різні варіанти: довші, не по темі, віршовані, іншими мовами, пробувала мовчати. «Єщо попробуй. Найді, поіщі ответ правильний». Усі відповіді були «неправильними». А коли один з них втомлювався бити, то інший починав пхати пальці мені у вуха, ніздрі, рот. Інколи перед цим колупаючись у себе в штанах, інколи колупаючись у моїх шортах. Я не дуже добре пам'ятаю більшість деталей, але дуже добре пам'ятаю запах слини. Такої ж гнилої, як і чотири роки тому на площі Свободи.

Але це було пізніше, це було в те літо, коли світ і, на жаль, частина українців, стали забувати, що у нас війна, стали називати це «конфліктом на Донбасі» від якого «втомилися». Я часто думаю: а якби росіяни напали в чотирнадцятому на Київ чи Луцьк, ми би говорили «у нас війна на Волині» чи «війна на Київщині»? Думаю, ні. Ми би говорили: «Війна в Україні». Чому оце «на Донбасі» з нами сталося? Як так вийшло, що я думала, що живу у південному степу України, а коли прийшла біда, виявилось, що для багатьох мій дім – це далекий острів? Питання риторичне і, напевно, в ньому багато болю і мало спокійного прийняття виважених чинників, утім, інколи воно все одно крутиться в голові.

За ці роки мій паспорт дуже часто був відкритий на сторінці з пропискою. На Харківському Майдані, щоб знизити інтенсивність ударів, треба було показати, що я «донецька», а не «бєндєравка». Це дивувало людей, змушувало навіть впадати в ступор: «Как так, вроде наша, а глупасті в галавє». У Львові мені одна пані не здала квартиру в сімнадцятому через прописку, але похвалила за хорошу українську вимову. На той момент я два роки брала платні індивідуальні заняття з української. Під час допиту один з тих нелегітимних прикордонників, що постійно крутив мій паспорт у руках, раптом різко підвівся і сказав: «А-а-а... Так ми ж єщо мєстніє. А что ж ти такая предательница?». Тоді він змінився з попереднім і почав трішки сильніше бити в живіт. Мені складно було набирати повітря, я присідала, він мене піднімав, знову бив і кожен раз повторював: «Вот ти предала дом родной. Дом родной предала. Встайом, встайом. Нєхорошая девочка. Предала дом родной».

На той момент війна йшла вже чотири роки. Для мене вона почалася на-весні чотирнадцятого, десь за тиждень після горезвісного першого березня. На кордоні з Белгородською областю, біля КПП «Гоптівка», росіяни почали скупчувати військову техніку. В середині березня ми з трьома друзями-активістами на світанку вперше їхали до військових. Тоді ми вже трохи уявляли, як будувати барикади, робити коктейлі Молотова і швидко нарізати бутерброди, але що треба возити на передову – ще не знали, а про існування дронів і тепловізорів лише здогадувалися. Тому везли солоденьке, консерви, теплі шкарпетки і цигарки. А ще якось інтуїтивно подумалося, що треба нашити і привезти прапорів. То був ранок, коли ми вперше їхали в колоні з військовою технікою, коли вперше почали читати про те, де і які взагалі ми маємо в країні військові частини. На кордоні пахло страхом і відвагою, берці на хлопцях були максимально хриновими, рукостискання ніяковими, але теплими. Прапори розібрали одразу, швидше, ніж сигарети. Ніхто з нас не знав, як себе поводити, але всі вже розуміли, що почалася війна.

Далі по колу: переселенці на вокзалах, закупи на фронт, евакуація, пошук шкіл для релокантів, невдалі спроби бути корисною на фронті, проекти про непочутих і незручних для материкової частини країни біженців і біженок, вигорання, переїзди, клятві феєрверки на день Харкова, клятві феєрверки на день Києва, клятві феєрверки на Новий рік.

[каштани]

Зараз ми живемо в нескінченному високосному лютому, а життя перших років війни було схоже на суцільну осінь: самотню, вітряну і мрячну. Або на спітнілий серпень кривавих котлів. До війни осінь була найщасливішим часом у моєму житті: я народилася в жовтні, і мій особистий рік починався і закінчувався серед золота кленів і покручених коричневими хворобливими плямами каштанів Донеччини. Зараз осінь – найсумніший час у моєму житті. Ти загинула на моє тридцятиріччя і мій особистий рік тепер закінчується і починається поминальною вечерею. Тіло перевозити треба було через декілька блокпостів. Я була одягнена у твій плащ і ще біля моргу чомусь підняла із землі два каштани, поклала їх у кишеню. Кишені плаща були дуже глибокі, я нащупувала пальцями всередині твої шпильки, гудзики, старі серветки, скатане волосся, шуруп, сірники. На першому блокпості український військовий запитав: «Хто це?». Я сказала: «Мама». Він ще дещо додав. Я стиснула в кишені каштани, один з них хруснув. Я відчула шорсткість тріщини і стала шкрябати об неї великий палець, як два роки тому – запальничку на Майдані. Зараз, коли про це пишу, думаю, що ми досі вперто продовжуємо тиснути на кнопку запальнички у відмороженій правій долоні замерзлим і втомленим лівим вказівним, щоб далі й далі висікати вогонь для всіх, хто на щиті. Але вже без ілюзій, що минула ніч була найтемнішою.

Усю дорогу до цвинтаря я крутила каштани в кишені. Ховала тебе під обстрілами і крутила в кишені каштани. Тебе дуже любили і поважали,

але майже ніхто не прийшов прощатися. Летіло над нами з Волновахи на Докучаєвськ. Я ні на кого не злилася, бо мені теж було страшно. Бо летіло. Земля лежала біля ями якась червона, глиняста. Чорнозему на Донеччині не так багато. Злилася з презирством тільки на родичів, які не приїхали. На твого брата рідного злилася. А може, і добре, що не приїхали. До повномасштабного ми з ними хоча б трохи спілкувалися, перевіряли, чи всі живі, зідзвонювалися на дні народження. А останні два роки не розмовляємо. І мені вже не болить. І я не злюся. Це як скидати мішки з піском з повітряної кулі, коли знижуєшся, бо закінчується тепло в парусині, а зовні занадто холодно. Інколи можна почути відлуння від глухого удару, але не побачити саме падіння крізь хмарові килими. Мої племінники, сестра, з якою разом провели все дитинство у бабусі, дядько, яким я захоплювалася малою, старші сестри – усі інфіковані рашизмом і всі приземлилися прямокутниками, набитими піском, десь достатньо далеко, поза моєю реальністю, поза нашим спільним майбутнім. Минали місяці, я перекидала каштани в теплу куртку, потім – у весняний піджак, у літній кардиган. Вони були зі мною в полоні, я йшла з ними в долоні через Сиваш. Не бігла. Думала – стрілятимуть. Не вистрілили. Я тримала каштани в кишені на всіх кордонах, на всіх КПП, тримала їх, коли повернулася. Але зараз я їх відпускаю. Знаю, що дерева з цих каштанів вже не проростуть, але вони забирають із собою в гній, у землю, в попіл багато страху, сумнівів і болю. Дякую вам, мої каштани. У мене вдома вже 10 років ходить війна. Усюди повторюю це: не два, а десять, десять, а не два. Вона лазить по моїх городах, спить брудними тілами в моєму ліжку, жере гнилим ротом з моїх тарілок, випорожнюється на мій жасминовий кущ під шовковицею. Війна застрягла клубком нерозірваних снарядів у кожному п'ятому дворі. Я з повагою ставлюся до економічних, політичних і соціальних проблем інших держав чи якихось окремих людей. Розумію деякі причини, чому світу складно було визнавати, що вісім років із мовчазної згоди суспільств росіяни вбивали і катували українців. Але інколи відчуваю, що ми занадто мало перепрошуємо один у одного, одна у одної, один у одної і одна у одного за всі непочуті історії, за стару і нову втому від війни, за те, що любимо халяву і хоча б раз брали чи давали хабарі. Я часто прошу пробачення у свого тіла, у своєї пам'яті, у своєї психіки за свою необачність, недалекоглядність, за те, що зрадила своїм переконанням. Зараз якщо не говориш відверто, вважай, що мовчиш. Мені здається, що це – ключова характеристика епохи.

[ніжність/бруньки/AR-15]

Коли мами не стало, тато почав частіше хворіти, і після якоїсь телефонної розмови я подумала: «Добре, що я помилилася». Але тоді ухвалила рішення, що поїду до нього в Крим. Заборони туди їздити офіційної не існувало, але це було ментально неправильною поведінкою, яку я теж засуджувала. Коли громадяни України їздили на окуповану територію, легітимізуючи цю окупацію. На той момент я вважала так. Але мій страх

знову втратити виявився сильнішим за мої ж переконання. І я досі не маю точних відповідей. Знаю тільки, що цей есхатологічний потяг був більший за рацію – побачити хоча б раз, нехай палаючий дім, але побачити, всмоктати шкірою запахи, почути знайомий хруст чи скрип хвіртки або підлоги. Повернутися. Повернутися додому. Я ухвалила погане рішення. Але ухвалила і їхала до батька. І коли я перетинала незаконний, нелегітимний кордон між Україною і півостровом Крим, мене незаконно затримали нелегітимні працівники нелегітимної прикордонної служби окупованого росіянами українського Криму.

Коли я пробую сконцентрувати в речення наші втрати, описати сама собі, що ж саме у мене відібрали росіяни за ці десять років, думаю, що це – простір для ніжності. Сама ніжність залишилася. Вона безперервно перетікає з люті в горе, потім знову в ніжність і назад по колу – в лють. А простору не залишилося. Так, глибинний, виважений гнів – це дар вільних, який здатен трансформувати провину, біль втрат і злість у дієву відповідальність. Але запах мертвих тіл у посадках без уцілілих дерев і мікроскопічний пил бетонних руїн знищених міст занадто липкими відбитками осідають на легенях. І простору на ніжність не залишається. Думаю, що колись в юності я мала привілейна пацифізм. Сьогодні я пробую втримати AR-15 і влучити в ціль. Важко, але треба вчитися.

Того гливкого літа 2018-го на початку допитів, коли я ще мала залишки асертивності й зухвалості, сказала: «Боріться з військовими, а не з такими дівчатами, як я». Минуло кілька незносно довгих годин тиску і приниження. Я пробувала вгадати, за що ж саме мене затримали: можливо, за активістську діяльність або за акції на підтримку полонених. Постійно повторювала про себе: «Що вони хочуть? Чому я? Як мені це потім пережити? Якщо згвалтують, не впораюся, не переживу це». В якийсь момент один з них ударив засильно, другий зупинив його, почав доторкатися до мене, додаючи: «Такіх дєвочєк нє бїть нужно, такіх дєвочєк нужно пєрєвоспїтївать. Такїє дєвочкї хужє, чєм цєлая армія. Такїх дєвочєк нада ламать».

У мене є звичка – їсти навесні молоді бруньки з кущів і дерев. Я захоплююся історією, обрядами давніх слов'ян, досліджую нашу, на жаль, майже повністю знищену християнством спадщину. Бо відчуваю якусь теплу несправедливість, що античну культуру ми вивчаємо в школах та університетах: Фессалія і Пелопоннес, секрети давньої Еллади, еллінська архітектура і драматургія, афінська демократія, римське містобудівництво. Ми вслухаємося в поради Деметри, Аполлона й Афродіти та їхнє трактування Софоклом, Есхілом і Арістофаном, але дуже мало знаємо про Ладу, Ярила, Коляду і Живу, традиції спільного віче південних уличів і царицю Амагу, що врятувала Херсонес Таврійський. Кож-

ного разу, коли я їхала додому, намагалася хоча б на декілька хвилин зупинитися на семи вітрах Кремінної, побути з половецькими воїнками, в їхній тисячолітній тиші скласти руки долонями до неба на череві, постояти обличчям на схід.

Після допиту один з них відчинив двері й сказав: «Можеш ідти наліво. Там я не знаю, що буде. Но можеш ідти направо». Я пішла крізь ніч і Сиваш. Я не знала, чому мене відпустили. Я не боюся темряви. Але боюся бути неуважною до деталей, коли мої очі не здатні охопити простір. Боюся своєї нечулості. Нечулості до чогось конкретного. Такої зарубцьованої чулості під розтяжками, під шрамом перерізаної черевини. Я знаю про себе, що я уважна до людей, до їхніх голосів і травм, але до якоїсь певної межі. Звичайно, не йдеться про хамство, тут ясно, що або ігноруєш, або, коли не вистачає балансу і ресурсу, – реагуєш, розплескуючи свою енергію. Ідеться радше про темні плями, або навіть світлі плями в цій темряві, трохи як більмо, пелена на оці. Там, де обпечено, стає не видно. І я боюся цієї своєї нечулої сліпоті. Але саме вона допомагає зрозуміти, в якому місці всередині мене самої варто підсвітити. Ну, і ще я боюся в темряві мін у наших лісах. Але мін я боюся і вдень.

Спочатку я йшла дуже повільно. Мій мозок грав зі мною в дуже неприємну гру, він переконував мене, що варто подумки попроситися з усіма і подякувати за життя, підкидував кадри з фільмів: якщо влучить у голову, якщо влучить у грудну клітку. Тепер, коли я повільно ходжу в темряві (навіть по квартирі), інколи мені може здатися, що я відчуваю солоний запах Сиваша в повітрі та чую горлання цвіркунів.

Потім, коли я зрозуміла, що за мною ніхто не йде, що я пройшла достатньо далеко, – почала трішки бігти. Рухалася я незграбно, як щойно народжене теля, – від спраги і втоми. Підбігла до наших прикордонників, почала розповідати, що сталося, мене перебили, сказали, що я сама винна, що «поперлася туди». Я знаю, що не винна, а відповідальна, але замовкла. На декілька років. Мені було треба пройти довгий шлях самопідтримки всередині себе. Ніби більш-менш вдається. Ці 10 років я на ментальному, інтелектуальному і фізичному пограниччі, яке руйнує, підтримує, рве, будує, зцілює, роздроблює, зраджує, чекає, гарчить, забороняє, підтримує, мовчить і вдивляється в хребет зсередини. По моєму городу 8 років війни йшла межа між Україною і незаконним утворенням. По моєму родинному столі прокопана траншея між моїм громадянським вибором і переконаннями більшості членів і членкинь моєї величезної родини. За ці роки я змінила десятки міст, багато країн і провела на кордонах сотні годин. Сотні самотніх годин. Мені подобається думати, що я тоді вижила і пройшла тим присиваським степом, бо мала всередині свою Амагу. Мені подобається думати, що це історія про дівчину, яка пережила декілька (для когось – незносно багато) травматичних подій. Про жінку, яка потроху вчиться шанувати свої шрами, вчиться прожи-

вати горе й оплакувати втрати, про жінку, якій дуже багато чого не вдалося і про жінку, якій вдалося дуже багато. Про жінку, яка не носила під серцем дитя, але носить два зламані ребра. Про жінку, у якої не болять ці два зламані ребра, але болить щось схоже на совість, чи радше відповідальність, що тисне, підштовхує до дій, які для тих, хто вважає, що ця жінка пережила незносно багато, – безрозсудні. Ця історія – про дівчину, яка втратила рідних, яка втратила дім і материнську мову. Про дівчину, яка набула однодумиць і однодумців, знайшла нову реальність і посестринську, побратимську мову. Це історія про дівчину, яка вже не дуже пам'ятає, ким вона була і про що мріяла до війни, яка знає, що не буде ніколи так, як було раніше, і що попереду багато роботи. Це історія про дівчину, яка закочує рукава.

Зараз я їду у свою останню юність на моє пограниччя, тримаючи в руках декілька кілограмів заліза, щоб захищати наш дім. Звичайно, що джерел про наші давні звичаї і обряди дуже мало, але в деяких із них я зустрічала, що предки часто навесні очищували та відновлювали організм «розгрузками» – те, що потім ми назвемо «постом». Одна з дій – це їсти молоді бруньки. Брати силу землі, силу весни, всотувати її юність кожною клітиною. Біля окупованих Ясинуватої і Волновахи, на захід від мого селища, є Великоанадольський ліс – один із найбільших у світі штучних лісів. У ньому, біля музею лісного училища, стоять кам'яні баби², в колі. Навколо них ростуть вільха, глід, терен і дуби.

Сьогодні я видихаю глибинний гнів залізом, разом з іншими в одному напрямку, щоб повернути вкрадений у нас простір для ніжності. Крони дерев на лінії зіткнення вже десяту весну обвуглено стирчать, ніби хтось із тої сторони землі ніяк не навчиться малювати, і від утоми й роздратування штрикає наточені олівці обпаленим графітом до степового неба. Може, не цієї весни, може, і не наступної, але закінчиться лютий, нові бруньки вилізуть, і я приїду до своїх степових баба, знайду дерево терну і з'їм.

---

² Кам'яні баба (бовван) – монументальні кам'яні скульптури давніх кочових народів, що зображують воїнів і воїнок, часто (до 70% серед половецьких) жінок.

МАРИНА

СУПРУН

Марина СУПРУН –

випускниця Количівського ліцею, що на Чернігівщині. Під час окупації села Ягідне 16-річна дівчина разом з односельцями була запроторена у підвал місцевої школи. З 3 по 30 березня 2022 року у нелюдських умовах там тримали 367 людей, серед них – члени родини Марини: мама, сестра, вітчим і його тітка, – а також кілька друзів, які підтримували дівчину.

Усі близькі Марини вижили, але у тому підвалі померло від задухи одинадцяттеро здебільшого літніх людей, також багато односельців було поранено, а кілька – були розстріляні чи зникли безвісті.

Звільнили бранців під час деокупації Ягідного українськими військами. Але навіть після втечі окупантів селяни ще ніч провели у ненависному підвалі: евакуювати людей до Києва змогли тільки вранці.

Родина Марини на два місяці виїхала до Яготина, де дівчина змогла закінчити 10 клас. А випускалася вже з рідного ліцею в Количівці: сім'я повернулася в майже зруйнований будинок і поступово його відновила.

Зараз Марина – студентка Київського університету культури, опановує фах телерадіоведучої та мріє працювати у провідних ЗМІ України.

І хтось тоді забіг до темного та смердючого підвалу, щоб повідомити: горить будинок Борисівни. Ми всі вийшли на вулицю. Ми вийшли, щоб подивитися. Усі плакали. І лише маленька Тамара Борисівна вийшла попереду всіх. «Товарищі! Скока літератури!» – вигукнула вона, дивлячись, як палає її дім.

«Слава Богу, їм це не дісталось», – кажу я про себе. І дивлюся, як горить їхній «урал», чи як там зветься та велика машина, в яку вони декілька годин тому вантажили наші колонки та музичні інструменти. Місцевий будинок культури теж згорів, я це бачила. Я бачила, як горить моє життя.

У нашому співочому колективі було 6 дівчаток і один керівник, дядя Рома. Ми творили, вигадували, ніколи не діяли за шаблоном. Наших концертів завжди чекали ягіднянці, мешканці мого села. Останній наш мирний виступ був у лютому 2022-го, здається, десь 12-го числа. Нас запросили виступити на дні народження, в місцевому кафе «Ромашка». Воно, до речі, теж згоріло.

Пам'ятаю як зараз той день єдності, 16 лютого, і фразу: «Не буде війни, буде день єдності». Чомусь останній місяць перед війною я так пам'ятаю. Події, але не емоції. Я вже давно забула, як було «до», якщо чесно. Проте ніколи не забуду останній мирний Новий рік, який ми святкували разом із друзями в нашому будинку культури. Не забуду наші прогулянки з сестрою взимку на «футбольне» поле, щоб покататися з гірки на вже майже доламаній льодянці (а як виходили з дому, вона була ще зовсім нова!). Не забуду останню дискотеку в Іванівському клубі, якого вже немає.

І ніколи не забуду вечір 23 лютого. Ніколи... У четвер, наступного дня, мала бути контрольна з математики, і ми з однокласники планували не піти разом. Увечері ми сиділи втрьох: я, Влад і Рита, – в абсолютній тиші, тихо пили чай. Чому я це уточнюю? Бо то був перший день за останній час, коли ми СИДИМО ВТРЬОХ у ТИШІ, п'ємо ЧАЙ. Ми говорили про все і ні про що. Уже тоді десь прозвучала фраза: «Треба зібрати тривожну валізу». Так я і сказала своїм друзям: «Мало що». Ми трохи посперечалися та розійшлись доволі пізно. Перед сном я вимкнула звук на телефоні...

Я спокійно спала і навіть не планувала прокидатися о котрійсь конкретній годині. У мене ж контрольна, і я прогулюю, як домовлялися. Крізь сон гніваюся на сусідів, що гучно гєпають із самого ранку. «Нічим зайнятися?» – думаю про себе. Зробила собі «вихідний», а тут знову не дають поспати.

І справді, кляті сусіди. Я не плачу до моменту, поки мама не каже до нас із сестричкою: «Почалася війна. Не покидайте одна одну, ніколи».

Мама наказує зібрати все у тривожну валізу. Я сприйняла все дуже буквально і в стані афекту збрала все до останнього – навіть засіб для

миття вікон і той забрала. Ми облаштуємо погріб бабусі. Ночуємо там. Удень батьки годують собак, а ми з сестрою граємо в карти у куточку. А ще в мене була картина стразами «Маки», яку я робила в перервах між обстрілами.

Маю сказати, що дуже люблю квіти. Настільки люблю, що першим узяла в тривожну валізку свій гербарій. Ці квіти – мої спогади. Книга з гербарієм була надто велика, щоб забрати її. Тому я швиденько перекладаю все в конвертик і ховаю його до кишені своєї чорної куртки. Коли ми зрозуміли, що наш погріб може не витримати таких бомбардувань, вирішили піти до тієї самої Тамари Борисівни, сестри нашого діда. І їй тоді буде не так страшно, і погріб її міцніший за наш, та й просто з нею не засумуєш. Радіо в нашій новій оселі не замовкало. Але іноді нам набридало чути «Повітряна тривога!», тож ми його вимикали. Ми й без цього зрозуміли всю небезпеку: ворожі літаки були над нами постійно. Згодом до нас доєдналися ще одна жінка. І так ми шестеро виживали разом, під нескінченними салютами до 3 березня 2022 року.

Того дня, близько обіду, почувся гул з-за лісу. Їхали танки. У серці була одна надія – проїдуть далі. Почулася автоматна черга, за нею – ще безліч. Страх втратити когось найближчого був найбільшим. Я ніколи не хотіла б такого відчувати. Те, що немає достатньо їжі, гарячої води та світла, було не таким важливим на фоні цього страху. Вони сміються, стріляють, бігають на поверхні. А ми – внизу, прощаємось одне з одним. Вони – російські солдати. Мама, я та маленька Крістинка в міцних обіймах, таких міцних, що навіть важкі, як камені, сльози не мали куди падати. Разом чекали на смерть. І тільки тоді я зрозуміла, що люди брешуть... Вона не з косою. Вона з автоматом. Я досі чітко пам'ятаю, як відчинилися двері погребу. «Єсть хто?» У відповідь – темрява. І тиша. Вони кинули якусь вибухову штуку. На диво, ми досі мовчимо. Насправді я не знаю, як би могло бути, якби не мама. Вона вибігла і почала благати не вбивати дітей. Дві секунди – і я біжу слідом за нею. Тоді керувала не я і не мама. То був він – страх.

Чоловіків убивали, тому ми заховали мого вітчима під залізне ліжко, яке слугувало нам в «оселі» тепер уже і за сховок. Кажуть, рятувати прийшли. Кажуть: «Ми к вам на одін день». Я завжди знала, що їм вірити не можна. Місяць... Пекельний, страшений місяць знуцань, убивств і крові на біленькому простирадлі.

«Собірайтесь, всьо село їдєт в школьний подвал», – і безвихідь. Вітчим під залізним ліжком – як іти? Як зізнатися, що є чоловік? Спитали, чи можемо залишитися. «Можете канєшна, ми вас просто гранатками забрасаєм». Ми зрозуміли, що треба зізнаватися, ніяк інакше. Піднімаємось сходами нагору з погребу. Ноги – наче примотані до мішків з картоплею, на яких ми сиділи, не йдуть... «Ми маємо вам дещо сказати...» – і наче тисяча голочок вкололи по всьому тілу. Автомати були вже готові до

того, що буде гучно. «З нами весь час був чоловік... він інвалід, не чіпайте», – ця фраза зайняла 1 секунду часу. Вітчим не був інвалідом, ми змушені були так сказати. Через страх, що нас усіх могли вбити через його переховування. Його під дулами автоматів повели першим. Ми забрали все, що було з нами в «оселі», і пішли слідом. Іти треба було недалеко. Город Борисівни якраз упирався в територію школи, тоді ще школи. А їх, росіян, було так багато, наче в мурашнику. Вони витягували все і всіх із домівок. Наче в мультфільмі про Солов'я Розбійника. Тільки то не зовсім було схоже на казку, точніше, взагалі не схоже. Червоний колір – мій тригер. Толю розстріляли біля його будинку. За що? За те, що патріот, за «Слава Україні» розстріляли. Та він не один. Багато хто загинув. Був розстріляний за те, що українець.

Коли ми прийшли у підвал, виявили, що там декілька кімнат, і навпаки зайшли в найбільшу. Я так боялася не знайти там друзів. А коли почула її голос, своєї Ритки, бігла навмання. За весь час, який ми знаємо одна одну, то були найміцніші обійми. «А де Владік?»

«Тут», – почувся ззаду його голос. Я розуміла, що вже буде легше. Хоча я й стверджувала, що ми всі помremo, нас так просто не відпустять, ми будемо живим щитом... Бомби... Гранати... Усе, що було найжахливіше в моїй голові, усе мало би статися зі мною. Дорослі одразу згуртувалися та почали думати, як будемо їсти. Вирішили зробити «пекельну кухню» на подвір'ї, біля шкільного підвалу. Розклали два вогнища, знайшли посуд у шкільній їдальні, продукти, які залишилися, і почали готувати. Серед кухарів була і моя мама. Коли починалися обстріли, всі спускалися в укриття, але не люди, які були на кухні. Вони намагалися наготувати їжі, практично нічого не маючи, на 360 з гаком людей. І кожного разу, коли мама була нагорі, я думала, чи вона повернеться. Дуже за неї хвилювалася... То була таки справжнісінька пекельна кухня.

Зранку нас випускали в туалет, але тільки по троє. Удень ми виходили, щоб узяти їжу. Користувалися моментом і стояли на вулиці трохи довше. Весь час було так похмуро, жодного промінчика сонця, постійні «ба-бахи» і гул генераторів. Я так мріяла більше ніколи їх не чути.

Одного дня діти бігали біля ями, в якій стояв мій друг, Сергій. Приліт. Усі діти встигли стрибнути в цю саму яму, а він – ні. Уламок влучив Сергію в плече. Я побачила його вже в тому білому простираделку, на якому від білого не лишилося й сліду. Кажуть, що будуть вивозити. Куди? Що? Як? Наступного дня його забрали. Не давали спокою погані думки: чи повернеться наш Сержок, чи не зроблять йому боляче?

Мені було дуже боляче. Я почала розуміти, що відбувається. Коли навколо суцільний хаос, тільки за рахунок особистого болю ти можеш зрозуміти, що ти – в цьому хаосі, в самісінькому його епіцентрі. Навіть коли ми стояли, розтягнувшись від самих дверей до низу, на сходах, ди-

хали свіжим повітрям, а тоді несподіваний приліт – і от ми від вибухової хвилі всі, наче кеглі, летимо вниз, – навіть тоді я не розуміла, що все це відбувається зі мною. Коли горів перший будинок, зовсім поряд, потім другий, третій, я не плакала... Не могла, хоча й хотіла.

У кімнаті підвалу, де ми з родиною сиділи, від задухи помирали люди, деякі сходили з розуму. Коли померла перша людина, я відчувала страх. Що більше людей помирало, то більше це почуття приглушувалося.

Десь на другий тиждень концтабору ми не знали, куди себе подіти, почали згадувати пісні, наспівувати з друзями. Діти малювали на запліснявілих стінах малюнки, вели календар. Малюнки були такими яскравими. Тільки дітки зі своїми малюнками не давали повністю опустити руки. Фарби та олівці з'явилися у нас, коли чоловіки вирішили піднятися у садочок (школа і садочок – це одна будівля, поділена надвоє), для того щоб забрати дитячі ліжечка і зробити з них двоповерхові. На першому поверсі спали старші діти, такі як я, а на другому – молодші. Можна тільки уявити, як спали старші діти, зігнувшись фігурою морського коника. Як ви думаєте, хто спав поряд зі мною? Владік і Ритка. Ми з Владом говорили до глибокої ночі. Я плакала, він заспокоював. Ми ділили останню анісоментолову цукерку та зникані вафлі, «Офицерский шоколад» та «Паштет Нежный». Ми наспівували пісні, читали одне одному книжки, які мразота повикидала зі шкільної бібліотеки. Найголовніше: на ліжку, яке було над нами, ми, лежачи, писали поему «Катерина» Т. Г. Шевченка по пам'яті. Червоним фломастером, як зараз пам'ятаю. Ці спогади зі мною до кінця, чи я – з ними.

Мій гербарій уже давно перетворився на попіл. Я зовсім за нього забула, але навіть і не думала про те, щоби розв'язати його за вітром...

Я навіть не знала, чи цілий мій будинок. Уже потім я знатиму, що ні. Від нього тоді залишилася тільки назва.

Коли зрештою ми вийшли з підвалу, не знали, що робити. Довго вагалися, чи треба їхати геть, евакуюватися. Ухвалили важке рішення: їхати. Але перед цим вирішили піти додому.

Дорога була зовсім не схожа на ту, що була минулої весни. Усе навколо було зруйноване. Щось – ущент, щось – частково, але дивитися було неможливо ані на одне, ані на інше.

Мої кактуси лежали на підлозі в розбитих горщиках, а вишиванка (нам тільки видали нові в будинку культури) валялась просто на землі, перемішана з лайном і брудом. Але викинути її я не змогла. Попрала – і зараз вона як новенька. Моя вишиванка збереглася. Бо ті, що залишилися в будинку культури, згоріли разом із ним.

Наш зруйнований дім був більше схожий на хлів... Стеля розлізлася від вологи і дір у даху. Небо також плакало. По хаті бігали собаки. Стіни були геть не схожі на стіни будинку, в якому ще недавно жили люди. Я вже мовчу про речі, які були змішані з лайном і брудом. Це все, що вони, росіяни, можуть залишати після себе.

Після тимчасової евакуації ми вже давно повернулися до свого будинку, відновили його та відремонтували.

Але я все ще так сумую за домом. За тим, у якому я прокидалася і так не хотіла йти в школу, за тим, у який завжди прокрадалося сонце через велике вікно у вітальні. За тим моїм домом, який не нагадує мені про страждання та смерть.

НАТАЛІЯ
ЛОГОЗИНСЬКА

Наталія ЛОГОЗИНСЬКА

народилася у Бродах, здобула освіту у Львові, працювала в «Ощадбанку». У 1996 році разом із сином від першого шлюбу та чоловіком Олександром переїхала на його малу батьківщину – у селище Широкине на Донеччині.

Там Наталя відкрила магазин, а Олександр – майстерню, де ремонтував автівки та мотори на рибальські човни. Взимку 2015 року вони виїхали з Широкиного. Працювали в Австрії, але отриманий досвід життя там виявився негативним. Повернувшись в Україну, оселилися в Маріуполі, де подалися на грантові програми, і на перші отримані кошти у 2016 році відкрили кіоск італійських паніні «L'amore», а згодом розширили бізнес до шести торговельних точок.

Сім'я доєдналася до волонтерства, зокрема, у сквері «Надія». Разом із земляками-широкинцями вони проводили толоки з прибирання, а у 2018 році Наталя за підтримки «Карітас Маріуполь» організувала там фестиваль на День захисту дітей.

Вибратися з оточеного Маріуполя Наталя з Олександром змогли тільки 15 квітня 2022 року. Виїхали до Естонії, де живуть уже два роки. За активну позицію Наталя отримала нагороду «Волонтер 2022 року» від Президента Естонії. Зараз працює кухаркою, планує відкрити власну справу. Разом із однодумцями зареєструвала громадську організацію, яка сприятиме адаптації українців та поширенню інформації про Україну серед місцевих мешканців.

Війна. Літаки, ракети, крики дітей, паніка дорослих. Не стало руки, ноги, покотилася голова. Осколки снаряда посипалися у злегка замерзлу калюжу. А хтось інший потім буде черпати з неї воду, аби вижити... Як же багато біди, горя, страждань принесла ця клята рашистська війна!

Для когось вона почалася у 2014 році, для когось – у 2022-му. Я зустріла її двічі, але моя війна в житті розпочалася набагато раніше, у далекому вже нині 1996 році. Моя війна. Особиста. Війна напівсвідомості, війна між найріднішими людьми, з сім'єю та родиною. Спитаєте, як це можливо? Просто – для того, хто її розпочав, тільки не для мене. Бо вже тоді, у мирній і щасливій для всіх людей днині, я в одну мить втратила свій дім, свої улюблені речі, свою родину, бо вибрала собі за чоловіка «москаля», і вже тоді, в 1996 році, я відчула на собі ті недолугі стереотипи суспільства, що розділяли українців за географією Схід-Захід, хоча мій коханий так уміло і гарно розмовляв українською. Вже тоді я зібрала свою тривожну валізу, взяла за руку дворічного сина, підтвердила для поглядом коханого чоловіка таке важке рішення «Рушаймо!» і пішла геть... Залишивши позаду рідне місто Броди, що на Львівщині, залишивши, як спогад, тодішнє своє життя. Мені було всього 25 років.

Мій новий дім. Донбас

Чоловік привіз мене тоді до своєї батьківської хати, у рідне для нього село Широкине. Далека Донецька область. Той самий Донбас, який, як здавалось мені тоді, так ненавидять мої рідні на Львівщині. Ота їхня нелюбов до «москалів», як називали мої рідні людей з Донбасу, і стала моїм квитком в одну сторону. Безповоротно. Назавжди.

Тоді, у 1996 році, моя мама разом зі старшою на 10 років від мене сестрою, її чоловіком та рідною тіткою по маминій лінії вирішили мою долю. Вони створили для мене нестерпні умови у рідному місті, бо я закохалася в «москаля» зі Сходу, як вони торочили. У пам'яті й досі стоять слова тітки: «Наталко, ми тебе рятуємо, бо ти від тої сраної любові втратила голову й не розумієш, що той "москаль" з тобою може зробити! Насправді ти йому не потрібна. Йому потрібна квартира, що лишив тобі батько по собі. Він обкрутить тебе навколо пальця, висмокче з тебе всі соки і покине. А кому ти будеш потрібна з дітьми?».

«Та як ви можете так судити людину, не знаючи її?» – кричала я тоді образливо у відповідь. «Бо я життя прожила, – продовжувала своє тітка. – Багато де була і навіть трохи колись жила на Донбасі, тому знаю, про що кажу. Ті "москалі" на Донбасі... вони там лиш п'ють, гуляють, наркоманять та й усе. Вони страшні», – бубоніла настирливо вона.

А як же так виходить, моя мама вийшла заміж вдруге саме за росіянина, мій рідний по крові батько – з Росії, моє коріння – в Ульяновській області Мордовської АССР? То хто ж тут справжній «москаль»? Чи це моя мама

помилилася із своїм вибором, а я тепер – помилка усього її життя чи плід любові з «москалем»? Відповіді я так і не отримала.

Зараз, коли згадую про все це, мені здається, що вже тоді я пізнала смак болю, і був він гіркішим за полин. Навіщо і від чого «спасали» мене тоді мої найближчі люди?

Коли летіло каміння в шибки нашої із чоловіком квартири, коли летіли злі слова, думка про безпеку моєї дитини і страх, що всі ці «спасителі» зможуть забрати її від мене, дала мені поштовх ухвалити рішення, зробити вибір. Тоді як невідомість і нерозуміння, що і як далі, заважали мені зважитися на важкий і важливий крок. Але зрештою я вкрай розлютилася, зібрала невелику сумку з необхідними речами й разом із чоловіком та дитиною вирушила на велике будівництво. Будівництво свого життя, свого світу, свого щастя. Так Широкине стало моїм новим домом.

Місцеві прийняли мене. Люди в Широкиному були відкриті й завжди готові допомогти, і це мене втішало. Я розмовляла виключно українською, і ніхто й ніколи мені за це не дорікав. Навпаки – сипали мені компліменти, як гарно я балакаю і як їм подобається. Малий пішов у дитячий садок. У 4 роки він уже добре знав український алфавіт, згодом вивчив ще й російський, бо російська в Широкиному все ж переважала. Згодом були школа, технікум, служба в армії, університет. Час летів. Раніше я ніколи не жила в селі, тому для мене життя в Широкиному стало справжнім випробуванням. Я навчилася і полоти город, і садити, і поратися з господаркою, бо були і кури, й індики, й корова також. Уперше в житті я навчилася розпалювати пічку, бо опалення було пічне і їжу готували там-таки. Адаптувалася доволі швидко, хоч і сліз виплакала немало. Бо на Львівщині, у себе вдома, я мала все, що хотіла, часто бувала за кордоном, працювала у банку. А в один день змінилося все, і я змушена була адаптуватися. Не одразу, але з часом я все ж змогла взяти себе в руки, вчитися, жити й радіти життю. Хвилі прибою Азовського моря, що від нашої оселі були десь за кілометр, заспокоювали, я любила смішний крик мартинів і запах йоду. Бо море ним пахло.

Ми з чоловіком не могли сидіти на шиї у батьків, тому погоджувалися на будь-які підробітки. Були моменти, коли на сільському базарі я продавала віники й мишоловки, держакі й топорища, змайстровані свекром, який був столяром. Я шпаклювала віконні дерев'яні рами – навчилася робити ще й це. Як би важко не було, життя продовжувалося. З роками я відчувала Широкине так, ніби прожила там усе своє життя. Уже й магазин з чоловіком відкрили – «Артеміда», – ним займалася я, і в чоловіка було міні-СТО, власна столярна майстерня, що залишилася у спадок від свекра. Гарні друзі, веселі куми, хороше життя.

Війна з Росією – а не АТО – в наш дім увірвалася 4 вересня 2014 року. То був тривожний на той час ранок, бо Новоазовськ, наш районний центр,

уже був окупований. Російські окупанти сміливо і швидко просувалися далі. Ми щодня чули звуки артилерії, але саме того ранку був, здавалося, найбільший обстріл і сталося найжахливіше: з'явилися перші постраждалі мирні жителі. Пекельний день таки настав. І стався він у нас вдома, в Широкиному.

Тоді я вдруге відчула безодню. Знову дивилася в небеса. Боже, за що? Я тільки відчула щастя! Уже двоє синів, маю статус, повагу на новому місці. Маю сім'ю. Свій бізнес. Свій бізнес є також і в мого чоловіка, мого коханого до нестями «москаля», який насправді ні разу ним не був. Бо справжнім був той, що прийшов мене на моїй же землі «визволяти» і вщент зруйнував усю будову мого (і не тільки!) життя.

Четверте вересня 2014. Широкине

Підвал. Страх і розпач. Я обіймаю сина. Йому лишень тринадцять. «Мам, ми не помрем?» – питає мене тремтливим голосом. «Ні. Бог нас любить!» – відповідаю. Чоловік поїхав у справах, у Новоазовськ. Зв'язок зник. Суцільна невідомість розриває душу на шматки.

Але зрештою все добре. Ми вдома. Усі. Разом. Мій приїхав. Бачив танки рашистів на зворотному шляху додому. Дула танків спрямовані у наш бік, у бік Широкиного.

Того ж дня ми погодилися на пропозицію друзів і ухвалили рішення відвезти сина у Маріуполь, до них, бо так буде безпечніше. Наші хлопчики вчилися разом у одному класі в маріупольській школі. Так, тоді ми вже могли собі дозволити щодня возити сина до школи із Широкиного до Маріуполя, 10 км туди і назад. Наш старший син на той час уже навчався в Донецьку в університеті, саме там він відчув на собі те недолуге «асвабжденіє». Змушений був утікати з Донецька і продовжувати навчання в Тернополі, де він залишився сам у чужому для нього місті. І дуже переймався за нас, батьків.

Я була впевнена, що мої діти в безпеці, живі, здорові і все буде добре. Старший – в Тернополі, менший – у Маріуполі. А я з чоловіком – у Широкиному, у підвалі. Чому я так думала? Не знаю. Віра, що все буде добре, давала надію, що ця війна не надовго.

Машина з маріупольським хлібом прибувала щодня у Широкине о п'ятій-шостій ранку. У наш магазин «Артеміда» уже вранці була черга. За пів години хліб розмітали, і всі ми знову були у підвалах. Вони здавалися тоді безпечними. Обстріли, обстріли, обстріли...

Якось по обіді, коли настала відносна тиша, ми зібрали малого, якусь їжу, закупорені банки тушонки з індички, яку вирощували самі, і саме мали їхати до Маріуполя, до друзів. Я кинула погляд на вікно і похолола. Наш дім з усіх боків оточили російські солдати. Наш пес так нестерп-

но гавкав, аж я злякалася, що його застрелять, і вийшла у двір. Їх було так багато, що ноги затремтіли від страху. Усі в балаклавах, зі зброєю, говорили специфічно з російським акцентом, добротна військова форма. «Где он?» – питає один. Я не розумію, про кого. Мабуть, ті 10 хвилин розпитувань здалися мені тоді вічністю. Нарешті до мене доходить, що питають про старшого сина. Він мав приїхати додому з Тернополя, а я бовкнула про це в магазині, коли люди прийшли по хліб. Нас хтось здав. Я ж «бандерівка» з Львівщини. За усі роки до війни ніхто й ніколи мене у селі так не називав. Я не мала жодних конфліктів, ніколи. Звідки ж проявилася ця нелюбов до моєї персони?! А може, вона була тиха-тиха, не в голос? «Немає його, й не приїде, бо в нас справжня війна!» – відповіла я їм. А тоді з дому вийшов мій чоловік, а мене прогнали. Розмовляли про щось уже самі. Про що? Чоловік мені не розповів.

Того дня ми таки відвезли малого до друзів. Я боялася повертатися назад, бо від російських солдатів прозвучали слова нам у дорогу: «Передай привет своим и скажи, что мы тут».

24 січня 2015 я бачила, як летять залпи «градів» на Східний, бо ми таки повернулися і намагалися ще хоч трохи зберегти своє. Зв'язок можна було зловити тільки на даху, тільки МТС. Я лізла по зовнішній драбині, що була на будинку «Аптека», щоб спитати, чи малий і його друзі в безпеці, бо летить – і я це бачу – через нашу територію в їхній район. Російські «гради» зруйнували район Східний, забрали більше ста життів. На щастя, із сином та друзями все було добре.

А тоді тиша. Десь 2-3 дні була тиша. Не стріляли. Зловтішалися, певно. І ця тиша лякала. Неначе тиша перед грозою.

12 лютого 2015, пекельний лютий

Щільний та важкий обстріл центру села, по нашій, сусідській та інших хатах. Гатили тоді, коли люди зазвичай сплять, о 5 ранку. Жах тривав до 11:00. Я, чоловік, темрява підвалу. Так сиділи, обійнявшись. Попрощалися. Задихалися, від пилу, який стояв стовпом від руїн. Чоловік швидко, пальцями, відкрив банку з компотом. Пили, аби дихати. А тоді знову тиша.

Коли ми піднялися в з підвалу нагору, то побачили, що частини будинку немає. Влучили. У дворі згодом нарахували шість вирв. Найближча до підвалу, де ми ховалися, була за два метри. Боже, дякую, що вберіг.

У чому були побігли до машини, що стояла у дворі просто неба, бо в гаражі було інше авто. Пригнати «на ремонт» – то була улюблена справа мого чоловіка. Йому й прізвисько дали в селі – «Залізняка», бо ремонтував автомобілі та двигуни до човнів. У нас же море було зовсім поряд. Азовське. Тепленьке. Та й рибалок удосталь. Я в Широкиному навчилася з тієї всякої риби таке витворяти, що й пальці можна з'їсти!

Знову обстріли. Ми вже в машині, яку обсипало землею з вирв так, що і кольору її не видно. Сусідка Алла вскочила до нас. Молитви, молитви до Бога. Машину кидало, заносило, «гради» лягали нам услід. А ми їхали. Змогли. Вирвалися.

Коли доїхали до Маріуполя, до друзів, чоловік не міг вийти з авто ще хвилин тридцять. Так і сидів, тримаючи руки на кермі. Не міг пальців розтиснути, бо заклакля. Земля від вибухів, що повністю вкривала нашу машину, немов заклакла на ній також.

З'явився зв'язок, і телефон не вщухав. Немов заклонило годинник із зозулею. Та я хотіла чути лише два голоси – своїх синів. Почула. Ревіли. Щасливі, бо живі.

Надто зворушив і підтримав крізь сльози випадок, який трапився з сином. Напередодні дня нашого спасіння з-під обстрілів у нього був екзамен в університеті. Новини про трагедію в Широкиному вже бачили й знали усі на той час. При здачі екзамену викладач запитав мого сина:

– Ти ж із Широкиного?

– Так.

– Як батьки?

– Не знаю. Немає зв'язку.

– Давай залікову книжку.

Викладач дістав з кишені 200 гривень і поклав у залікову книжку сина зі словами: «Візьми, синку, тобі батьки зараз не можуть допомогти, а я можу!». Може, ми вижили, щоб відчути й побачити, що людяність існує?..

Оговтавшись після обстрілів і пекельної дороги під «градами», трохи пам'ятаю, як пила коньяк, немов воду. Ніхто не стримував мене, та я і не п'яніла. Чомусь саме в цей час до мене дійшло, що з дому, де мама, ніяких дзвінків не було. Чи їй не було цікаво, жива я була чи ні...

Того ж пекельного дня, 12 лютого, ми, плачучи, вітали й обіймали свого кума, хрещеного батька нашого молодшого сина. У кума був день народження, а те, що ми живі, стало найкращим подарунком.

Раптом ще один дзвінок. Дивний погляд у мого чоловіка Сашка. Мені здалося, що він знає, хто йому телефонує. «Тікай! Тебе здали. Ми їдемо по тебе! У машині найжорстокіший дирівський кат», – кричав у слухавку його друг дитинства, який їхав зі вже окупованого Новоазовська і попередив дзвінком. Ніби хотів уберегти від якихось тортур. Але цікаво: а якби не додзвонився б, тоді що? А якби ми досі були ще у тому підвалі? Забирав би власноруч старого друга?! Під наглядом ката виконував би його команди?! І досі у моїй голові не вкладається як. Немов дві стихії всередині мене намагаються бути милими, але подругами не стануть ніколи. «Мене вже там немає. Я в безпеці разом зі своєю сім'єю», – від-

повів тоді мій чоловік. Той його друг, колишній, навіть фото відправив, підтвердив, що вони таки були на нашому подвір'ї в Широкиному. Насправді дуже важко було повірити, навіть важко увявити.

Маріуполь 2015

Починаю життя з початку, бо в мене знову нічого нема. Лиш маленька валіза з документами. Ми втратили дім, у який вклали усі свої сили та любов, втратили бізнес і сад із 40 плодкових дерев, що мій коханий посадив власноруч.

Друзі дали нам можливість жити у їхній батьківській хаті, яка стояла порожньою в тому-таки пораненому російськими окупантами районі Східний. І так крок за кроком – реєстрація як ВПО, оформлення субсидії на оплату комунальних послуг, отримання допомоги у чергах від Червоного Хреста, соціальні служби – поволі життя рухалося далі. Сказати, що було важко, – нічого не сказати. Бо нас, таких же ВПО, було дуже багато, і деякі місцеві маріупольці, бувало, й цькували нас, що ми «понаїхали», як наче їм стало важче дихати.

Без роботи, яку було важко знайти, я розуміла, що довго ми не витягнемо, тому погодилися на пропозицію знайомих їхати на заробітки до Австрії. Оформили документи, прилаштували малого і поїхали разом із чоловіком. Але замість омріяного полегшення отримали роботу в полі (в будь-яку погоду), зневагу, обман і холод. Усе це, здавалося, зламало мене остаточно. А коли господар зеленої ферми ще й підняв на мене руку, це стало останньою солоною краплею з моїх очей. Ледве жива, зневірена і втомлена, я вибралася назад, додому, в Маріуполь. І замкнулася на довгих три місяці. Земля пішла з-під ніг. Сльози, знесилення – і все це за зачиненими дверима. Нікого не хотіла бачити. Тільки одне запитання крутилося в голові – до Бога: за що?

Моїм рятівником від депресії згодом став фейсбук. Я строчила там вірші й дозволяла іншим бачити свій біль. Це мене і врятувало. Я читала коментарі зовсім незнайомих мені людей про те, що мої слова рятують і їхні душі, – і мовби воскресала. Пишу, читаю, пишу... Я лікую душу словами. Згодом у мене навіть з'явилася група у фейсбуці з такою назвою.

Весна 2016

Випадково натрапляю на допис про грантові можливості на започаткування власного бізнесу для ВПО від МОМ. Не зовсім розумію, що це; не зовсім знаю, як це; вкрай не впевнена, що зможу, але подаю заявку. Бо треба рухатися далі. Бо додому на блюдці ніхто нічого не принесе.

Вчуса, пишу бізнес-план. І отримую крихітний грант на започаткування власної справи: всього 18200 гривень. Але які то були важливі гроші

для мене. Багато хто мені бубонів: «Геть здуріла», «Хіба можна відкрити бізнес на такі кошти?». Як виявилось, можна! І я це зробила! А в голові угніздилася маленька думка, і думка та не давала мені спокою ні вдень, ні вночі. Я знову думала про маму... От я, вже така доросла, самостійна, а от ще буду мати свій бізнес, і може, моя мама хоч у старості своїй таки потішиться за мене, а може, навіть гордовито комусь скаже: «Моя Наталка таки змогла, вона найкраща!». А мама, мабуть, мовчки дивилася новини на своєму дивані на Львівщині, чула маленькі звістки про мене від двоюрідних родичів, що дзвонили мені час від часу, і все. Я дуже хотіла її обіймів, хоча би словами! Щоразу, як з'являлася в мене нагода їхати на тренінги, брати участь у проєктах, що проходили у моїх рідних краях на Львівщині, я завжди планувала декілька додаткових днів і провідувала маму. Обійми, гостинці, багато запитань до мене, і знову сльози, неприйняття й слова про те, що я маю бути тут, а не на Донбасі.

Звичайно, на моєму шляху були й помічники-добродійники. Доля інколи ніби бавилася зі мною: то перевіряла мене на незламність і міцність, а коли я проходила той пекельний квест, дарувала мені чудових людей і можливості, за які я хапалася мертвою хваткою.

Якось я почула про те, що є в Маріуполі СІМІКи, такі собі цивільно-військові осередки зі співпраці та допомоги громадянам, які постраждали від російської окупації. І я поперлася туди. Надала документи ФОП, свої та чоловіка, право власності на будинок і договір оренди на приміщення нашого магазину «Артеміда», що в Широкиному. Додала заяву-прохання на огляд об'єктів (магазин і будинок) з фотофіксацією, аби побачити, чи є хоч щось уціліле у мене в Широкиному. Бо дуже потрібен був мені для відкриття бізнесу по гранту в Маріуполі ну хоча б холодильник.

Як виявилось, наша будова щастя загинула від «градів» хворого карлика, проте ми були живі. Що нас втримало на цій землі? Впевнено кажу, що любов. Любов до життя, одне до одного, до своєї країни! А ще – вчинки. Бо правду кажуть: що ти віддаси, те й отримаєш. Лиш свою здатність плакати я геть загубила, втратила безповоротно. І досі не можу її повернути. По-доброму заздрю тим, хто плаче, хто може плакати. Плакати добре. То не біда, як побачать сльозу, що тече по щоці. Боляче, коли серце плаче, як у мене, а сліз не видно.

Я навчилася стриманості. Я звикла до цих клятих звуків війни, а вони не вщухали. Я змогла, хоч і малими кроками, знову пристосуватися до життя. Навіть втративши геть усе вдруге. Але кожен із нас у цьому світі має свого Янгола, і кожен може стати тим Янголом для іншого. СІМІКи стали моїм Янголом на Землі.

На фото, що вони зробили для мене в Широкиному, були лиш руїни. І під тією купою каміння, під зруйнованим дахом виднівся мій холодильник. Самотужки, між обстрілами, СІМІКи вправно розбирали завали і привез-

ли нам те пошматоване осколками обладнання. Дірки в холодильнику та морозильній камері мій чоловік заліпив будівельним скотчем. Їх було так багато! Але все це мало сенс, бо мотор... завівся і працював!

Так у Маріуполі з'явився наш перший кіоск «L'amore – Італійське паніні». І в цьому нам допомогли прості люди з величезною душею. Їх Бог мені послав, ніби компенсуючи мої втрати. Цих Людей було так багато! Я знову воскресла. Тішилася. Раділа. Дякувала. Я знову ожила.

Війна тривала. Обстріли продовжувалися. Україна втрачала найкращих. І поміж усім цим – ми жили. Цілих сім років я жила в Маріуполі: летіла і падала долу, була щаслива і полину гіркого знов спробувала. Тренінги, дороги, нові друзі, друзі-військові, багато проєктів, і вже аж шість точок «Паніні». Я волонтерка і вже ніби сама латаю чужі долі. Подяки, нагороди, діти, майстер-класи. Співпраця з фондами, фестиваль для дітей разом із «Карітасом». Найулюбленіша «Халабуда» – хаб, де ти вільний! Де кожного чують. Де вчать, надихають, співпрацюють. Де односторонній і найщиріша любов до країни. А ще... сквер «Надія», який був під ворожим обстрілом. Я там прибирала, як удома. Збирала на толоки людей. Я там об'єднала їх. Мала там рідний куточок під назвою «Територія Добра». Не можна забути нічого.

Увесь цей час ворог був зовсім поряд, але я не мала страху. Наш старший син закінчив навчання в Тернополі й повернувся. Створив сім'ю. Власну, щасливу. І теж долучився до нашого спільного, сімейного бізнесу «Паніні».

Рік 2019. Карантин. Ковід. Нове випробування долі

Важко було всім. Кожному. І мені. Але тоді ми швидко адаптувалися і в нас з'явилася адресна доставка наших смаколиків, цим займався мій чоловік Сашко. Сфері громадського харчування дозволяли працювати через маленьке віконечко. Так ми й робили, бо воно в нас було. Ми навчилися бути гнучкими й адаптивними. Нас рятували будь-які методи роботи, ми повинні були якось жити далі. Але не всі наші точки «Паніні» вижили. Більшість довелося зачинити. Лишилося лише дві.

Ми всі негайно вакцинувалися. Я вірила, що це допоможе. Закликала кожного зробити те ж саме. Пам'ятаю, як зробила свою першу вакцину і в той же день у Маріуполь приїхала моя подруга Олена, з візитом до одного з її проєктів. Ми не бачилися дуже давно. Оселилися разом у готелі. Наобіймалися, наговорилися та й полягали спати. А тоді якоїсь мить мені здалося, що на мене висипали машину з піском. Мені враз стали пекти вогнем очі. Відчуття болю, безвиході й страху накрили мене з головою. Таке ні з чим не можна порівняти. Моя Оленка шукала тоді посеред ночі аптеки, якісь ліки і способи бодай якось мені допомогти. Я злякалася, що більше ніколи нікого і нічого у своєму житті не побачу.

Страх осліпнути був дуже сильним. Але зрештою все минулося. Не без наслідків. Я і досі в окулярах.

Того ж року наш менший син подав заяву до війська. Тривалий час його не брали за станом здоров'я (невеличка вада серця і проблеми зору, не розрізняє кольори). Але зрештою він таки став прикордонником. У середині нього горів вогонь болю за Широкине. Служив на одному з островів у Херсонській області. Але вже у грудні 2021-го він повернувся додому.

Ми щасливо працювали й святкували Новий 2022 рік. Усі разом. На локації у парку «Веселка» в Маріуполі, у двох ярмаркових будиночках. Надихали відвідувачі та їхні відгуки, наші смаколики і напої здавалися найкращими. Там і відзначили день народження нашого старшого сина. На Новий рік невістка Юлія подарувала мені теплющі гарненькі шкарпетки, бо я часто мерзла в ноги. Тоді я ще не знала, що ці шкарпетки зігріють мене знову вже у підвалі. Вони і зараз гріють мене спогадами...

Кінець січня 2022

Знову лікарня. Чергова підтримка мого хронічного тонзиліту. З кожним днем почуваюся гірше і гірше. Важко вставати з ліжка. Як виявилось, до нас у палату потрапила дівчинка з ковідом. І понеслося.

От я вже у ковідній лікарні. Сатурація – 78. Сил немає. І бажання жити – також. Ще й лежу в тій самій палаті й на тому самому ліжку, де ще зовсім недавно померла моя найкраща подруга-волонтерка.

Потрохи йду на поправку. Перевели в інше відділення. Помалу ходжу сама. Із коридорів чуються якісь крики, особливо вночі. Голова нестерпно важка. Наче там, усередині, хтось оселився, йому там добре, а ти дурієш від цього неспокою. Я не знаю, як було в божевільні, але іноді мені здавалося, що то була вона. Якось о 12 ночі у двері моєї голівоньки голосно постукала думка: треба зробили щось важливе у стінах цього «дурдому»: і для хворих, які майже загубили надію на своє одужання, і для персоналу. Наближалось свято всіх закоханих, 14 лютого. Мені треба було написати одне повідомлення. І на ранок 13 лютого, близько 11:00, на моєму рахунку були кошти простих людей-добродійників, і ми таки змогли влаштувати свято. Кожному хворому, кожному лікарю і всьому персоналу лікарні ми подарували тоді перші тюльпани, повітряні кульки-сердечка, а ще передали близько 25 кг найсмачніших паніні та спечені вночі волонтерами солодощі. Яке то було свято! Усі плакали від щастя. І дякували! То була та сама мить, заради якої треба було жити!

А вже за кілька днів після моєї виписки розпочалася повномасштабна війна.

24 лютого 2022

Перші літаки і бомби. Ворог не просто поряд, своїм брудним копитом він вкотре вломився в наш дім. Близько 5 ранку. Знову коли всі сплять. Він став бомбити. Ні, цього разу не «градами». Він змужнів. Бомбами з літаків. Які летіли на Маріуполь. І які зрештою повністю знищили його. Вщент.

Мене тримала ікона. Точніше, це я тримала її міцно. Обіймала і притискала до себе. Я вірила. Я була впевнена, що вона допоможе. Та ікона була особливою для мене.

Із двох половинок, дерев'яна, з'єднана між собою маленькими металевими гачечками, та ікона висіла колись на стіні у нашій спальні в Широкиному. Коли росіяни знищили наш дім, посеред купи каміння мій чоловік знайшов тоді одну її частину. А СІМІКи, коли обстежували руїни згодом, знайшли вже другу. Відстань між знахідками – цілих сім місяців. Від моменту, як ми покинули рідні, але вже розтрощені стіни, ці дві половинки моєї ікони бачили деенерівських мародерів, пережили постійні обстріли, витримали стихію природи... І вижили. Ці дві половинки ніби розбіглися окремо тільки для того, щоби вберегтись. І я вірила, що возз'єднавшись, вцілівши й знову знайшовши дорогу до мене, вони стали для мене знаком. Що все буде добре. Мусить бути. Ця віра Добра була в мені такою великою силою, що не пускала страх на поріг моєї душі. Не пускала навіть думки про те, що зовсім скоро я втретє відчую пекло війни.

Через дорогу від нас, від дому, де ми жили на Східному в Маріуполі, літак скинув бомбу. Це сталося 24 лютого 2022-го, рано-вранці. Бабааах... Шматками падала штукатурка зі стелі. Впала й ікона додолу. Отоді прийшов страх. Ми знову вскочили в машину й стали втікати. Ікона залишилась там... І я її більше вже не обійму.

Як не обійму і маму. Бо мама, вона вже нічого не скаже. І не побачить, чи зможу я пережити цю вже третю війну. Лишень, можливо, якщо захоче, то спробує з небес мене берегти...

Усе це сталося в четвер. О сьомій ранку, вже після почутих десь поряд вибухів, ми помчали в наше «Паніні». Забрали дрібні розмінні гроші, близько 300 гривень, відправили додому продавчиню, що вийшла у зміну; ще пригадую, що похапцем схопила воду і «кока-колу» в маленьких пляшках, – і на цьому все.

Того ж дня ми бачили своїх дітей. Ми жили в одному районі. Пам'ятаю, як спитала у них, що далі робити будемо. Бо мусимо триматися купки і бути на зв'язку. Якби тоді діти сказали «Їдьмо», ми виїхали б у той самий день. Але ми залишились. Ми вірили, що все буде добре.

Тепер я все рідше кажу ці слова – «все буде добре». Бо наші очікування добра так і не справдилися.

Гул літаків та страшні вибухи важкої артилерії щогодини частішали, і, здавалося, звучали все ближче і ближче. Куди б ми далі у місті від них не їхали, вони вперто перли за нами. Ще п'ять днів по тому був зв'язок. Але потроху зникали з полиць продукти, хліб, вода. Усе зникало. Ціни стали шалені. На своїй сторінці у фейсбуці я постійно щось писала. Весь час когось підтримувала. Заспокоювала словами на кшталт: «Я тут, я нікуди не їду, не панікуйте...». Мені вірили. Як і я вірила міській владі та меру, які весь час казали, що все під контролем.

А тоді почалося...

Паніка. Крики і плач. Хаос. Горять будинки. Літаки. Обстріли. Здавалося, бракує повітря. Швидко організовувались волонтери, люди, центри. Ми вже ні додому, ні в кіоск, ні в кафе не могли потрапити через дуже щільні обстріли. Але одного разу наважилися поїхати разом із іншими волонтерами. І це було востаннє. Ми максимально, у дві автівки, завантажували все, що було їстівним із нашого кафе. Навколо гуде, горить, вибухає, а ми вантажимо. На жаль, забрали не все, але все, що забрали, роздали людям. З однієї машини через волонтерський штаб «Халабуда», з іншої – дітям, знайомим, своїм. Усі трималися, і це тримало мене. А може, і я їх усіх тримала.

2 березня завдяки нашим друзям ми знайшли прихисток у Лівобережному пологовому. Він був зовсім поруч із парком «Веселка», найквітучішим парком у Маріуполі.

А тоді зник зв'язок. Зовсім. І почалося виживання. Мені здавалося, що я сходжу з розуму, бо думки «що з моїми дітьми і де вони» не давали спокою ні на мить. Напівпідвальне приміщення пологового вмістило 170 людей. Серед них дітей до 17 років було аж тридцять вісім, а ще породіллі, новонароджені, пенсіонери, персонал та інші – такі, як ми. А ще котики, песики, морські свинки. У вікнах замість шибок – матраци. Найпекельніший страх – почути звук літака. Дрижали стіни, підлога і ми всі. А діти... Їхня істерика та страх померти були нестерпними. Якоїсь миті я зрозуміла, що дітей треба якось відволікти, розважити. Будь-чим, будь-як. І ми почали малювати. Вони писали мені про свою мрію і бажання, а я складала листи разом і обіцяла їх неодмінно прочитати. Ми надували лікарські рукавички і розмальовували з них казкових героїв; ми готували із покришеного печива, якихось горішків і залишків згущівки трайфл-десерти, і то було неймовірно смачно; ми святкували дні народження, коли чийсь випадав, придумували квести, конкурси; співали, робили зарядку і... молилися. Завжди молилися, коли вмощувались до сну. І кожен розумів, що може не прокинутися. І навіть діти це розуміли, бо дуже швидко стали дорослими. Знаєте, страх старить.

Кожен, хто був тоді в тому підвалі, щось робив. Ми згуртувалися. Хтось носив воду з пожежної водойми, хтось розбирав підлогу в іншому приміщенні на дрова для багаття, хтось варив на вогнищі їсти. Лікарі рятували поранених, приймали пологи, оперували в жахливих умовах війни.

Неодноразово я подумки, у молитвах, зверталася до мами. Просила захисту з небес. Просила прощення за те, що я не така, якою вона хотіла мене бачити. Вона ж мусила була бачити всі ті жахіття, через які я все ж ішла. Але вона мовчала. І досі мовчить, як завжди. Навіть у снах мама до мене не приходить.

Одного разу я вийшла на кухню у тому підвалі. І готувала їжу для усіх 170 людей. Готувала у казані, на багатті. Ніколи раніше не мала такого досвіду – готувати в стихійних умовах війни, між прильотами ворожих ракет, отакими 40-літровими виварками готувати для інших людей їжу. Але все буває вперше. Тричі на день я заступала на свою кухонну зміну. Бо породіллям треба годувати своїх карапузиків. Запас продуктів, що був у пологовому, зменшувався. Я намагалася економити, бо ніхто не знав, як довго ми ще сидітимемо в цьому підземеллі.

Мені довіряли. Мене чули і трохи заспокоювались, коли я розказувала, що вже пережила подібне пекло в 2014-му в Широкиному. Вже там, у підвалі в Маріуполі, я казала людям: «Якщо Бог вберіг мені життя, то я маю ще щось важливе у цьому житті зробити, тому тримаймося. Я тут з вами, Бог вбереже нас усіх разом».

Я не дуже розуміла, яке було число і який сьогодні день. Той підземельний час був нескінченний. Довга ніч, день теж був як ніч. А 16 березня у наш пологовий привезли поранених людей, породіль, дітей із пологового будинку, що у центрі міста, куди влучила рашистська ракета. Понівечені люди, душі та смерть іще не народжених дітей. Десь за три квартали західніше від нас вибухає обстрілами «Азовсталь». Бої не вщухали.

Якогось дня (бо я не пам'ятаю точну дату) на нашому багатті вже був готовий обід. Така собі зупка зі злиплих пельменів. Оскільки світла не було, пельмені в морозилці геть позлипалися, то ми зварили з них креативний суп. Але хлопці ніяк не могли вийти й забрати його з вогню, бо стріляли й стріляли безперестанку. Враз прилетіло щось важке, прями-сінько в цю нашу кастрюлю із супом. Чиясь вівчарка на вулиці стояла – не вижила, помічник наш на кухні дуже сильно травмувався, але його таки рятували гінекологи, прооперували. У мене була контузія, а мого чоловіка Сашка дряпнуло осколком за 5 мм від ока. Того дня ми всі залишилися без їжі. Роздали всім якісь консерви та мівіну, бо був трошки запас про всяк випадок, та й усе. Я весь час хотіла спати. Мені щось крапали, рятували. Десь дні два у мене зовсім не було сил, і я лежала.

А тоді ми знайшли інше місце для нашої кухні. І працювали посеред печки далі.

А тоді до нас зайшли російські окупанти. Були серед них і чеченці. «Снікери» дітям принесли, «рятівники». Одне дитя з ними привіталось: «Слава Україні!». А ми всі аж завмерли. Чоловіків тоді всіх зібрали – на перевірку документів. Роздягали, дивились, чи є патріотичні тату. І з того часу вже почали щодня ходити. То одні, то інші у нас. З пресою. Знімали для своєї, видно, пропаганди, як вони «спаслі» людей, дітей у пологовому. Привезли з Новоазовська воду, хліб (пам'ятаю, запліснявілий одного разу був), щось іще. Мене тіпало від люті так, що я намагалась не вилазити з кухні.

З часом наказали зробити позначку на якомусь папірчику в комендатурі, яку організували для себе в якійсь чужій уцілілій хаті. Із тим папірчиком можна було піти подивитись, чи вціліло в тебе щось – житло, майно – та й взагалі пересуватися вулицями. Хтось таки і справді пішов по той папірець, ідентифікував себе. Я боялася. Не хотіла. Боялася бачити скривджене місто, мертвих людей... Бо розповідали про це ті, хто виходив з підвалу. Боялася побачити розбомблене майно, що за останні сім років нажили знов. Не хотіла дивитись на ті пики в ганчірній формі. А мій чоловік наважився, не витримав.

Треба було йти пішки десь 5 км, бо наша машина (тобто те, що від неї залишилося) стояла розтрощена під пологовим. Пам'ятаю його обличчя, коли він повернувся. Воно було геть сіре, майже асфальтового кольору. У руці тримав якийсь пакет, у ньому – пара футболок і спортивні штани. Віддихався. Нога боліла, бо коліно опероване було. «Що там?» – обережно питаю. «Це все, що є. Нічого більше немає. Будинок уцілів. Але все розграбовано». Інструментів у нього було дуже багато. Він був не тільки хірургом для авто, але й добре ремонтував пральні машини, кондиціонери та й усе, що підлягало ремонту. Нічого з цього більше не було...

Наступний ранок ніби наблизив до смерті. Здалося, що я по неї в черзі стою, і це було нестерпно. Наша нова кухня була облаштована просто в одному з вікон підвалу. Просто у віконному отворі горіло багаття, щось варилося. А за секунду – вже два дула автоматів, спрямовані просто на нас. «По нас», – чомусь враз подумала я.

Забрали не нас, а господаря житла, де ми жили. Його прізвище було на табличці, що висіла на будинку. Страх, якого, здавалося, я ніколи ще не відчувала, повністю заморозив мене. Паніка. Ми чекали, коли господар житла повернеться, щоб почути якісь новини. Звістка була не надто радісна для нас: той сказав їм, що нас давно не бачив, але російські окупанти попередили, що завтра прийдуть у пологовий, шукати нас. Бо сусід, який бачив мого Сашка вдома в той клятий день, нас здав. Сказав,

що мій чоловік ремонтував БТри (скільки приладдя було у нас вдома для ремонту автівок!), а я шила форму військовим (вдома знайшли швейну машинку і військову форму нашого молодшого сина, що незадовго до повномасштабної війни повернувся з армії).

Чоловік тоді сам пішов «здаватись». У ту саму комендатуру. Бо хіба ми могли щось зробити інакше? Не можна було наразити на небезпеку всіх, з ким ми були у тому підвалі в пологовому. Час для мене зупинився. Чи я плакала, не знаю. Здається, що ні. Далі готувала їжу, і це мене рятувало. Постійний рух, я весь час щось робила, бігала, варила, кришила... Тепер діти придумували, що зі мною робити, чим зайняти, аби якось відволікти. Мій Сашко повернувся пізно ввечері. Відпустили. Одній людині вдалося неймовірно – вмовити окупантів, щоб ті його відпустили.

Дуже важко, коли весь час думаєш, що ця мить – остання, ця година – остання, ось цей день – останній. Я не знала, чи буде в нас завтра.

Було вже 16 квітня. О 5 ранку, коли ще всі спали, я куховарила. Прийшли окупанти і повідомили, що у всіх нас є час до 12:00 сьогодні, щоб повністю звільнити приміщення напівпідвалу в пологовому. Інакше... А що буде інакше?

Усі розгубилися. Запанікували. Куди йти? Де подітися? З новонародженими куди? А породіллі? А літні люди? А діти?..

І хто куди. Я не знаю, куди розповзалися усі ті люди. Мені здалося, що я десь загубилася в тому потоці хаосу й страху, як на великому базарі. Залишитись? Боже збав! Іти чи їхати? Пішки далеко не дійдеш, а дорога одна – через Росію. Бої все ще йшли жорстокі. Поряд була «Азовсталь».

Зібралось таких піших, як ми, чимало. То для нас пригнали ПАЗіки, старенькі такі. Ми туди потрамбувалися і поїхали. Куди везли, туди і їхали.

Аж нарешті в дорозі я реву. Як прорвало. Місто зруйноване вщент. Трясе, все витрясаючи в дорозі. Дороги розбиті. Будинки обвуглені.

Нікого ніде немає, ніби ми останні вцілілі люди. Їдемо через пекло.

А далі... я бачу Широкине. Вісім років його не бачила. Пече. У грудях немов вогонь горить. Аж нарешті приїхали в Безіменне, село неподалік Широкиного. Там була ніч у дитячому садку. А вранці – фільтрація. Нам, кажуть, пощастило, бо не на вулиці спали. Та й в черзі на ту клятву фільтрацію 9 діб не стояли, як інші.

У тому садку нарешті з'явився зв'язок. Боже! Я почула голоси своїх синів і невістки! Живі! Ми вправно почистили телефони, бо мене б і без допитів розстріляли на місці.

За дві години я пройшла пункт фільтрації. Було огидно. Відбитки, фото, пояснення, «що бендерівка робить на Донбасі», бо в паспорті моєму – місце народження: Львівська область. За сина питали. У них, виявляється, вся наша база є. Самі мені сказали, де і коли він служив. Я дивилася в ті тупі очі, які мене допитували, і про себе подумки лиш повторювала: «Щоб тобі, сволота, вони повилазили».

Аж нарешті відпустили. Дали папірець, огризок такий. Відфільтрована. Усі, з ким тоді їхали, пройшли. А чоловік мій, Сашко, застряг там. Довго його тримали. Знову роздягали. Допитували. Щось шукали. Але вимолила! Бог нас любить!

З того місця наша дорога в нікуди тривала 8 діб. Важка, складна. Та ми впоралися. Їхали, не озираючись.

24 квітня 2022. Естонія

Нарешті ми вільні! В Естонії!

Саме тут почався наш новий квест під назвою «Життя». Він і зараз триває. Гарна маленька країна (населення двох Маріуполів), що відкрила серце українцям та Україні! Так уже сталося, що ми опинилися у величезному приватному будинку (приміщення колишньої школи), який став прихистком чи транзитним місцем перепочинку для більш ніж тисячі українців. Сюди приїхала з сім'єю й моя подруга Люблюб, яка працювала кухарем у мене в кафе у Маріуполі. Маючи досвід волонтерства, я не могла залишатися осторонь чужої біди, байдуже, що сама потребувала допомоги. Безсонні ночі, важкі історії, психічно хворі люди. Допомогали, годували, зустрічали, проводжали – та хіба все злічити... За свою відданість отримала нагороду від президента Естонії «Волонтер 2022 року». Пишаюся. Маю команду. Свою, відновлену, найкращу – це моя сім'я та сім'я моєї Люблюб.

Часом запитую себе: чи сильна я? Не знаю. Мабуть. Навкруги всі кажуть мені, що так. Але часом так хочеться побути слабкою. Вже, певно, не зможу. Найбільше боюся загубити Людяність. А ще дякую мамі – за себе, бо завдяки їй я така, яка є.

Юлія

ГАВРИЛЮК

Юлія ГАВРИЛЮК

народилася в Криму. Закінчила філологічний факультет Кримського гуманітарного університету в Ялті, після цього працювала в ліцеї викладачкою української та англійської мови. Мала власний бізнес у б'ютііндустрії.

Після анексії Криму переїхала з сином на Вінниччину – на малу батьківщину чоловіка, який пішов добровольцем до батальйону «Золоті ворота». У 2016 році Володимир Гаврилюк повернувся до цивільного життя, вступивши до лав правоохоронців за програмою «Моя нова поліція» у Вінниці. Одночасно чоловік відбудовував «родинне гніздо» – для сім'ї, в якій у 2017 році народилася ще й донечка. У 2019 році вони переїхали до ще недобудованої оселі, щоб мати більше часу разом. Там започаткували родинний бізнес – плантації малини, зелені та грибів. Робота на землі стала для Володимира певною реабілітацією після АТО.

У перший день великої війни чоловік Юлії доєднався до Вінницької бригади ТрО. Загинув він 13 грудня 2022 року під Тернами на Донеччині. Поховали Володимира 3 січня 2023 року на Вінниччині.

Юлія продовжує сімейну справу та активно волонтерить. Нещодавно запустила у громаді соціальний проєкт – пекарню, де працюють місцеві волонтери.

«Доню, не мрій так високо – боляче падати буде...» – з великою любов'ю нагадувала мені мама, нарізаючи картоплю для борщу на ґанку літньої кухні. Мій тато в цей час намагався дістати для мене найстиглиший ананасний абрикос, і звідти, з висоти крилатого дерева, вигукнув: «Не слухай нікого, доню, мрій!».

Був теплий ранок незабутнього кримського літа. Я була в гостях у батьків. І того дня усвідомила, чому стала саме такою: мрійливою і працьовитою, як бджілка. Мені раптом стало зрозуміло, чому на кожну ситуацію у своєму житті я завжди маю дві точки зору: голос серця і голос розуму. Бо взяла від своїх батьків усе дуже різне, але дивним чином те різне взаємодоповнилося і поєдналося всередині мене, зробивши мене мною.

Уже тоді я була мамою прекрасного синочка з янгольськими світлими кучерями і водночас коханою дружиною, здавалося б, звичайного будівельника з неперевершеним вінницьким почуттям гумору...

– Ото-то, слухай батьків, вони поганого не порадять! – похитував вказівним пальцем мій чоловік, кидаючи швидкий погляд з дерева на ґанок. Ми разом засміялись. Такий влучний висновок: абсолютно протилежні поради від мами і тата, які однаково сильно мене люблять. Тоді я ще не знала, що поруч зі мною – людина, яка докорінно змінить усе моє життя. Як не знала, що колись називатиму його позивним «Джміль».

Якби тоді, у ще вільному Криму, мені показали моє життя через років 15 і запитали, чи хочу я його змінити або ще раз прожити, я відповіла б не вагаючись. Так, я знову вийшла б заміж за того парубка із брунатними очима, в які одного дня закохалася з першого погляду. Знову і знову починала б усе з нуля.

Разом із чоловіком ми починали будувати сімейне життя з нічого у Ялті. Бо саме там зустрілися, закохалися і створили сім'ю. Саме там народився у нас, щасливих, синочок. Саме тоді я з нічого і без досвіду побудувала успішну бізнес-кар'єру, ми придбали омріяне житло на березі моря... Доки через незаконну анексію Криму не довелося все покинути, промінявши те, що мали, на старенький будиночок десь у селі під Вінницею, на батьківщині мого чоловіка. І знову все з нуля: десять років відбудови і облаштування на новому місці. А тоді новий аркуш у нашому сімейному літописі – народження донечки.

Доки страшна війна не розтрощила вщент вісімнадцять років щасливого шлюбу. Моя історія, мабуть, трохи схожа на історії тисяч жінок сьогодні. Історія жінки, яка втратила кохання всього свого життя... Але не втратила його сенс.

Історія нашого з чоловіком знайомства могла б стати епізодом сценарію фільмів про казкове кохання. Ми вперше зустрілися в продуктовому магазині в Ялті, де я працювала влітку продавчиною. Володю захопив мій волошковий погляд, а я почула вільну українську мову в Криму, і сталося це не на парах у моєму університеті. Він працював на Ай-Петрі, самій верхівці Кримських гір, і сходив звідти лише раз на тиждень, зокрема, зазираючи до магазину. Так ми бачилися рази чотири. А тоді прийшов вересень, і я повернулася до викладання в ліцеї.

У свої 18 років я мріяла про щасливий шлюб, материнство і свого козака з чубом із дитячих мрій. Так і загадала собі під аркою на набережній Ялти: зустріти одного-єдиного козака, який стане найкращим татом для наших дітей, в якого я закохаюся по самі вуха і поруч із яким почуватимуся коханою!

Того ж вечора через 100 метрів від алеї ми зустрілись. Він зізнався, що весь час про мене думав. Уже тоді я знала, що то він. Тоді у нього ще не було вусів і чуба, але я знала: у цього чоловіка козацьке серце, яке вміє кохати і захищати. Ми створили в Криму україномовну сім'ю. Обросли спільними друзями. Я працювала в ліцеї – викладала українську та англійську мови. Чоловік працював на будівництві та відкривав у собі новий талант-хобі – любов до бандури.

З часом кароокий дотепний парубок відростив вуса і чуба, навчився грати на бандурі, побудував будинок, навчив сина рубати дрова, доню – співати веселі пісні. А мене – бачити дім скрізь, де є моя сім'я, яка для мене завжди асоціювалась із повною чашею: наші син і доня, взаємне кохання, спільні мрії.

Та чи могла я знати, як усе для нас обернеться?

Протягом 18 років нашого шлюбу ми зрослись, як два аркуші паперу. Уявіть, як силою зім'яти жужмом ці два аркуші докупи. Усі життєві обставини, випробування нас стискали в цю нерівну, щільну кульку. Кожна складка, згин та вигин були взаємодоповнені іншими. Ідентично й в унісон були синхронно змінені наші характери, бачення, ставлення до речей, світогляди, потреби, наші життя... Ми стали одним нерозривним цілим, неначе вросли одне в одного. Роз'єднати такий паперовий згорток неможливо безслідно і безболісно.

Уже зараз, коли я озираюся на своє життя, єдине, що гнітить мене, – моя безпорадність... Від того, що не можу змінити нашу долю. І навіть якби існувала машина часу, я однаково не змогла б нічого змінити. Бо то був свідомий вибір мого чоловіка, справжнього патріота: піти захищати свою землю і майбутнє своїх дітей. Навіть – якщо доведеться – ціною свого життя.

Його рішення почало зароджуватися ще у 2014, в Криму, після розгону перевдягнутими у цивільне російськими військовими мирного проукраїнського мітингу. Тоді чоловік повернувся додому з цівкою крові на скроні й переляканим, але вцілілим сином. Його погляд у той день змінився. Таким він залишився до дня нашого виїзду з Криму. З цим поглядом мій чоловік пішов на війну.

Вирушив сам. Попередньо обмовився словом, що піде захищати Україну, бо не може спостерігати за тим, як у нас відбирають своє. На той момент я готувалася до поїздки у Даллас в США, куди я була запрошена за результатами конкурсу – представляти Україну. Я була дуже щаслива, бо дуже багато працювала, аби це сталося. Тож ми з чоловіком відклали розмову про війну до мого повернення.

Я сподівалась, що війни не буде. У нашому столітті це здавалося мені неможливим... Там, у далекому Техасі ми з колегами по бізнесу щоденно сліdkували за новинами в Україні. Я мала надію, що все закінчиться здоровим глуздом – світової спільноти, як мінімум.

Коли після відрядження я повернулася додому, ми з чоловіком та дітьми провели прекрасний день в колі сім'ї у моїх батьків, а вранці роз'їхались кожен до свого місця роботи. На той час ми активно розвивали сімейний сувенірний бізнес.

Моя перша сива волосина, здається, з'явилась від несподіваного повідомлення: «Слава Богу, я пройшов, я вже у вільній Україні». Тоді я пригадала ту перенесену нами розмову на потім. Швидко зачинила крамничку, помчала додому. Половини його речей не було... Чоловік забрав усі свої інструменти, речі і... книги українською мовою, бо через них могли сфабрикувати справу проти нас із сином. Він не знав, чи виживе, чи пройде кордон... Поїхав без прощань, бо знав, що я цього не витримаю...

Тоді я вперше навчилась кричати беззвучно. У ванній, під струменем води, щоб не чули ані син, ані рідні, які одразу приїхали мене підтримати.

А тоді почалися дні поганого і часто відсутнього зв'язку. Рубіжне, Лисичанськ, Щастя... Час тягнувся безкінечно без його смс із «+»... Але я знала, що нас можуть прослуховувати, тому ми вкрай рідко зідзвонювались. В одній із таких наших рідкісних розмов мій чоловік піджартував: «Відвоюємо Щастя, і я на танку до тебе приїду, звільнити Крим». То була моя потаємна мрія...

Але вже через пів року я зрозуміла, що того доведеться чекати дуже довго. А нам із сином залишатись на півострові було небезпечно. Син нічого не знав про тата. Для перетину кордону в нас була затверджена офіційна легенда: «Тато будує будинки в Києві». Так одного дня ми виїхали в нікуди з двома сумками, я і син...

Мені неймовірно болить, коли мене намагаються «втішити» чи дорікнути чоловіку, тим самим неначе самовиправдатись: «То він сам хотів померти, бо пішов добровольцем, я його туди не посилав». Або: «Він же міг у той день дати команду на відступ, не тримати собою фронт і зберегти життя й собі...». Чи: «І чого він досягнув, що дружина страждає і діти ростуть без батька? Страшно дивитись на тебе. Про що він думав? Чого варта була та одна посадка?»... Я знаю хід думок мого чоловіка в той момент. Я знаю, про що він думав: «Кожен мій крок назад наблизить ворога до моєї сім'ї». Мій «Джміль», мій Герой знав, на що спроможний звірячий сусід-окупант, і всіма своїми силами намагався не допустити цього всього...

Моє знайомство зі Смертю було поступовим. Точковим. Вона неначе щупальцями намацувала свій шлях до мене. Холод від неї я відчувала навіть на відстані у тисячу кілометрів. Особливо гостро – тоді, коли чоловік із побратимами пішли десь під Тернами «відкопувати» після авіаудару машину, яку ми з моїми друзями купили за зібрані кошти. Шкода було машини, але думка про це зникла одразу, коли слідом прилетіло по їхній позиції, з якої вони десять хвилин тому вийшли, щоб відзвітувати донатерам про те, що сталося з їхніми грошима. До таких машин-розхідників під час війни ми вже звикли. Хоча завжди болить: збирати суму на авто цілий місяць, а втратити її за тиждень. Та в цій війні головне – то людські життя. На жаль, на позиції було три людини: хтось із чергування спав, а хтось – готував їжу. Мій чоловік не зміг залишити розвалини, не доставши хоча б тіла, а тому взявся за розкопки. Побратими підтримали. І разом вони врятували тоді з-під завалів двох – під вибухами дістали поранених. І також тіло того, хто, на жаль, загинув. Чоловік тоді сказав побратимам: «Навіть тіло повернути рідним краще, ніж звістку "безвісти"».

У грудні 2022 в мене під вікнами з'явилась нова «шанувальниця» – Смерть. Вона обережно чатувала. Виявляється, її цікавила не я. Вона повинна була виконати роботу – повідомити... Щоденно протягом 17 днів пошуку й очікування на бодай якусь звістку про безвісти зниклого чоловіка, я бачила, як вона зазирає у віконечко щоразу, як я отримувала смс чи дзвінок. А тоді обережно відходила, наче тренувала мене. Здається, Смерть проїнялася якось чуйністю до мене, немов обплітала навколо мене якийсь м'який кокон, щоб я не розбилась, коли прийде час...

Перший льодяний холод від жаху я відчула, коли чоловік не вийшов на зв'язок на четвертий день після бойового завдання. На мої благання та численні запитання про те, де він, побратими, які повернулись, відповідали стримано: «Джміль залишився коригувати вогонь». Таку відповідь може проковтнути будь-хто інший, але не я, не друга половина серця свого чоловіка. Я знала, що це неправда. І тоді один із них не витримав і зізнався: «Перестав стріляти... рацію відключили».

Я спитала, чи є хоч 1% шансу, що він втратив свідомість? І вижив? Уже знала, що мій чоловік мав поранення, але перебинтувався і повернувся на свою позицію – тримати фланг в очікуванні влучної роботи артилерії. Щоправда, побратимам своїм дав команду відійти за бліндаж і звідти тримати вогонь. Життя своїм побратимам він зберіг...

Але ніхто з них не міг підтвердити чи спростувати факту його смерті, бо все повітря на той час було чорне від вибухів. Я знала, що Джміль живучий, має хорошу фізичну підготовку і мотивацію вижити: він мріяв запалити на Різдво свій власноруч змурований камін у колі сім'ї...

По всіх госпіталях я моніторила новоприбулих, мала очі та вуха по всій лінії фронту через підопічну і волонтерську родину.

Сімнадцять довгих, безсонних ночей та днів мого різнопланового пошуку і власного розслідування... Аж до дзвінка з моргу: «Свіже тіло, схоже за наданими вами ознаками».

Та ні, це не може бути мій... Ми свого вже два тижні шукаємо...

«Так, на жаль, це єдине свіже впізнаване тіло за програмою обміну тілами, решта – невпізнані частини... – коментує мені незнайомий голос у слухавку. – Це другий подібний випадок, тому я рада, що вас знайшла, ви зможете його поховати, в нього на шиї кулон у формі...»

...Авторського тризуба...

Повторила я автоматично в унісон із голосом у слухавці.

То був кінець. Так у моєму будинку з'явилася нова гостя, Смерть. Я навіть дякувала їй, що вона почекала й дала мені тих довгих сімнадцять днів і можливість усвідомити. Бо прийняти і змиритись з її присутністю все одно неможливо.

Мені ще довго снівся мій чоловік і питав: «Чого ж ти так журишся? Я ж не помер, я тільки перевівся у нові війська...». Я ще довго писала йому повідомлення в різні месенджери. І досі не видаляю його номер. Хоча з моменту, коли отримала світлини від працівниці моргу, усвідомлювала, що відповіді не буде. Ніколи. А все одно чекала. Нестерпний, болючий етап «прийняття»...

Важко було від однієї думки про те, що єдине кохання в моєму житті, заради якого я відмовилась від усього, що мала «до», пішло і більше ніколи не повернеться. Його більше не існує в моєму світі. Як же дратує фраза «Герої не вмирають». Вмирають. Уперше в житті я відчула справжній біль ампутації без наркозу. Ампутації частини моєї душі.

А десь там, на дні цієї зраненої душі, присипана порохом втрати, ховалась моя внутрішня маленька дівчинка. І хоч я з нею познайомилась уже давно, але тільки коли мені виповнилося двадцять п'ять, я навчилась її чути. Я власноруч наділила її голосом. Саме тоді, коли всупереч думці оточення, я, вчителька ялтинського ліцею в декреті, нахабно озвучила мрію представляти Україну на сцені в Далласі як найкраща з найкращих у б'ютііндустрії...

Останні 10 років війни я просила її мовчати. Надягла вушні затички і поховала себе як жінку. А рік тому моя втрата досипала її попелом до решти... Я згадала про неї аж тоді, коли отримала несподіваний подарунок на Різдво.

«Як це можливо?!» – я розгортала подарунок, який надіслала мені на Різдво абсолютно незнайома людина. Чергова благодійна програма, проста ініціатива небайдужих українців: «Подаруй тепло Різдва сім'ям Героїв – замість тата». Була тільки моя адреса. І серед списку тисячі прізвищ дружин Героїв та жінка обрала саме мене. Надіслала мені з дітьми цілу коробку солодоців і всіляких приємних дрібниць. А для мене – серед усього іншого – була прикраса у вигляді білої пташки. Я дивилася на неї і не могла відвести очей. То був переломний момент моєї самотужки розпланованої «реабілітації». Для мене та біла птаха стала черговим новим посланням для від мого Янгола.

Одразу на упаковці коробки я знайшла дані відправника. Ним виявилася жінка, яку теж звали Юлія. Я вже набирала слова, щоб відправити їй повідомлення, а сльози застилили очі: «Чому саме пташка? Дякую, дякую, дякую».

За 20 секунд отримала відповідь: «Не знаю. Так Господь поклав на серце. Тільки подумала про вас, і одразу постав образ білої пташки, що має летіти...».

Та жінка, Юлія, ніяк не знала, що в той день я не хотіла жити, бо ніяк не бачила світла в кінці тунелю. Я перевтомилась... Максимально завантажена справами, я балансувала між різними видами діяльності, займала кожну вільну хвилину, щоб не було відчуття «простою». Щоб не впасти і не провалитися...

Я стала волонтеркою, очолила в рідному чоловіковому селі Степанівка виробництво продуктів тривалого зберігання для військових. Закривала всі посильні запити, отримані від військових. Бо мені важливо було наближати перемогу всіма силами. Започаткувала громадську організацію «Степанівські Бджілки», згуртувала нею людей громади. Допомогала постраждалим та сім'ям ВПО. Взятася за відновлення культурно-дозвільного життя в селі, надала «друге дихання» неробочому приміщенню клубу. Колись у стінах того самого будинку культури мій чоловік із дру-

зями створили власний музичний гурт. Я взяла за мету зробити зі старого клубу культурну пам'ятку для громади. Тепер там буде музейний куточок та висаджена іменними деревами алея слави і парк відпочинку. Вже працюють тенісний і шаховий клуби, молодь має місце для проведення заходів, які я регулярно організовую, та настільних ігор.

Я завантажила себе по максимуму, тримала себе в скафандрі. Навіть зайнялась здоров'ям і зовнішністю. Наче складала вечорами щоденний іспит перед світлиною мого чоловіка: «Я справляюсь? Тобі спокійно за мене?».

Іноді змушувала себе робити макіяж, щоб не плакати вдень на людях. Така собі мотивація... Хоча неодмінно отримувала на це досить травматичні запитання типу: «О, то ти вже віджила трохи?!». У мене не було сил і часу пояснювати щось і відповідати на подібні безглузді запитання. Достатньо було мого погляду. Я охарактеризувала цей стан «інерцією» і усвідомлювала, що коли перестану бігти поверхнею води, просто потону.

Отак для всіх я стала «взірцевою вдовою». Чути подібне мені було особливо боляче. Виходить, для оточення згорьована вдова, яка, забувши про себе, продовжує працювати на благо соціуму, і є такою, як має бути. Важко чути «оцінку» від оточенням на кшталт: «У неї на похороні нігті яскравим кольором були нафарбовані!». Цікаво, люди уявляють, що кожна дружина заздалегідь щоденно готується до можливого похорону? «А та мало плакала на похованні, певне, не любила чи, може, добре під транквілізаторами була». «А та, тільки два роки пройшло, уявляєш, – і вона вже вийшла заміж!» Цікаво, чи люди уявляють, як проходить час у вдови? Мені особисто кожен день, місяць, рік здавалися нескінченною вічністю. Коли щоденно розриває фізична потреба загорнутись в обійми коханого. Це бажання досягає такої сили, що іноді жити не хочеться... А мусиш обнулювати цей стан знову і знову...

Оскільки я балансувала між соціально значимими справами, турботу про нас із дітьми я довірила небайдужим людям, які організовували заходи з нашої реабілітації. Я відповідально не пропускала жодного запитання на ретрити, майстер-класи, психологічні зустрічі для сімей Героїв. Моїм дітям потрібна була допомога, а я не могла її дати. Усім могла допомогти, крім як собі і дітям...

Донечка Аня десь аж через сім місяців навчилась не ховатися під столом, коли іншим дітям весело, стала рідше запитувати: «Чому в інших дітей тато вдома, а нашого вбили росіяни?». Через участь у заходах заради дітей я також отримувала психологічну допомогу як бонус. Почала потрохи відчувати життєву необхідність у саморозвитку.

Спати вночі я навчилась місяців через дев'ять. Можливо, засинати почала вже просто від втоми. То була моя темрява, непомітна для інших. А

я ніколи не любила і не вміла жити в темряві. Боюсь у ній не побачити світла і реальної ситуації, правди. Боюсь її невідомості, підступності, непередбачуваності... Боюсь не оцінити небезпеку, щоб підготуватись до відповідних дій... А ще я боюся самообману. Бо в темряві також не видно істинної суті людей...

Я чекала на свій середньостатистичний рік проживання втрати, горювання. Казали, через рік наче має прийти полегшення. Але воно не приходило...

Того дня, 25 грудня 2023 року, подарована прикраса у вигляді білої пташки змусила мене нагадати собі про «смакування» життям за двох.

Я спробувала відшукати глибоко в собі «маленьку внутрішню дівчинку», обтрусити з неї пил і попіл. Я благала її відгукнутись і більше не мовчати, не підлаштовуватись під мене, зболену і скривджену... Тоді я довго плакала. Сльози котилися нестримним потоком, і вперше за останній час вона таки відгукнулась. Тоді я повернула собі себе. І знову відчуваю нову хвилю сили і бажання жити.

ТЕТЯНА
ТОВСТОКОРА

Тетяна ТОВСТОКОРА

народилася в селі Яковенкове на Харківщині. Після закінчення середньої школи навчалася в Харківському державному університеті, де здобула фах викладача української мови та літератури. Педагогічну діяльність розпочала у 1984 в рідній школі. Це фактично єдиний запис у її трудовій книжці – далі змінювалася тільки посада: спочатку педагогиня-організаторка, потім вчителька, а у 2010-му стала директоркою.

У селі Яковенкове живе з чоловіком Володимиром Васильовичем, який теж працює в школі – сторожем. Подружжя має двох дорослих дітей: син з родиною живе в Харкові, а донька евакуювалася до Естонії з маленькою онукою, де в неї народилася ще одна дитина.

Має Тетяна особливе захоплення – квіти. На її подвір'ї та навколо школи багато троянд, ромашок і чорнобривців. На жаль, зараз стіни навчального закладу порожні: 50 дітей, що там навчаються, через небезпеку змушені виходити на зв'язок дистанційно.

Усе життя Тетяни пов'язане з рідним селом. Тому коли окупанти запитували жінку, чому вона не виїхала, Тетяна відповідала, що народилася, виросла та жила тут і тікати не збирається. Наразі жінка разом з односельцями активно займається волонтерством: плете сітки, допомагає бійцям ЗСУ.

Усі ми народжені людьми. Але по-різному розуміємо, що означає «бути людиною». Бути людиною непросто, бо не кожен має такі цінності, як чесність, доброта, правдивість, людяність... Гадаю, неможливо залишитися людиною, коли думаєш лише про себе та власну вигоду. Ця війна проявила багато людей. Поділила численні наші життя на «ДО» і «ПІСЛЯ».

Моє «ДО»

Я – дитина, яка мала безтурботне життя. Я – дружина, яка поруч із чоловіком уже майже сорок років. Я – мати двох дітей, які вже виросли і поєдналися зі своїми половинками. Я – подруга, у якої є друзі, на яких можна розраховувати і які допоможуть у будь-який момент. Я – бабуся, яка радіє тому, як зростають її внуки. Я – директорка школи, у якої за плечима колективи. Я – щаслива українська жінка, яка жила собі, не знаючи горя, раділа сонцю, купалась...

Моє «ПІСЛЯ»

24 лютого 2022 року, десь о п'ятій ранку, зателефонував син. Бомблять Харків. Війна.

Почалося... Тіло трусить. Страх за дітей і онуків. Численні дзвінки від друзів, колег, односельців. Усе це відбувається наче не з нами. Величезна кількість людей: учнівський, педагогічний, батьківський колективи – усі чекають на вказівки, і кожному треба дати відповідь.

Зібрали документи, деякі речі. Уважно стежимо за всіма новинами, щоб дізнатися більше. День прожили... Ввечері йдемо з чоловіком до гімназії, разом із колегами ховаємо ноутбуки, журнали, документацію, а трудові книжки я забираю з собою – бо то життя людей.

26 лютого зателефонувала начальниця відділу освіти: «Ви бачите танки?». Чуємо гул на трасі. Колона військової техніки суне у бік Балаклії. Чоловік рахує: 10... 20... 30... 40... Куди око сягає. Знову хтось телефонує. Дивлюся – номер з Росії. Не відповідаю. Бачу, як один БТР із триколірною ганчіркою звертає у наше село, їде до нашої вулиці.

У страху ми швидко спускаємося до погребу. Дзвінок сусідки Валентини: «До вашого двору під'їхав, троє військових ходять двором... Усе... Наче поїхали геть...». Уже згодом я дізналася, що, виявляється, шукали мерію, і одна з сусідок сказала, що я точно знаю, як зателефонувати. Виходимо на свіже повітря, і все ніяк не можемо прийти до тями. Що коїться? Невже це з нами?..

Колона російської техніки стояла довго, а потім з'їхала вся до посадок і ярів. Від сусідів, які живуть біля гімназії, дізналася, що наш прапор зірвали.

Мостимо місце в погребі, щоб пересидіти. У будинку затуляємо вікна шторами, ковдрами. Одним оком поглядали вдалечінь, стежили за російською технікою. Заходить ніч. Темніє. Телефонує двоюрідний брат. Він живе ближче до посадок, каже, що бачить, як «гради» розміщуються поруч. Вирішуємо їхати до сусідньої Калинівки, рідного села мого чоловіка. Там є підвал під місцевим клубом і медпунктом. Взяли тільки речі для внучки, про себе вже не думали. Коли вже під'їжджали до села, побачили, що танки їдуть з іншого боку. Все всередині похололо. На щастя, повернули не в той бік. Я той страх пам'ятаю і досі... Бо розуміла, що стрілятимуть по машині. Байдуже, що цивільні.

До будівлі з підвалом приїхало тоді одразу декілька сімей з нашого села. Одна молода жінка була після складної операції і лежала на стільцях. Було багато дітей. Були й місцеві жителі. У підвалі було брудно і холодно. Місцевий електрик зробив світло. Принесли «уфо», але однаково було холодно. Дітям зробили настил із якихось дощок, плакатів. Ніч була дуже важкою. Авіація бомбила Балаклію. Ніч провели без сну... Дочекалися ранку і знову їдемо додому. Шалено калатало серце. Але доїхали... Живі... Вирішили, що будемо жити вдома. І знову очі з вікна вдалечінь. Може, їх там немає? Є...

Намостили ковдр у ванній кімнаті для внучки, щоб гралася. У погребі робимо місця для нічлігу, бо обстріли стали дуже потужними. О п'ятій ранку прокинулися від гучної канонади у бік Ізюма. Не треба було дивитися у щілину вікна, бо горизонт аж горів від «градів». Згодом дізналася, що одна з ракет прилетіла на подвір'я Веселівського ліцею, а там місцеві ховалися у підвалі. То була остання ніч, коли ми спали у своїх ліжках...

Тримали зв'язок із колегами (поки він ще був; світло та газ були також). Дізналася, що росіяни на танку приїхали до магазину, знайшли продавчиню, яка жила поруч, відбивала їжу. А очі – знов у вікні... Дивлюся, в село з посадок спускаються вісім вояків «первой армії». Ідуть до магазину, що поблизу нас. З цікавості не відходжу від вікна... Бачу, як тягнуть на плечах у білих мішках крам з магазину. Неодноразово зупиняються. Вояки, а їсти, видно, хочеться.

28 лютого уся та нечисть із посадок і ярів заїхала у село. Повітря насичується запахом дизельного палива. Їдуть повз двори. Невже по нас? Зупинилися в центрі села, розосередившись скрізь, де можуть: у дворі гімназії, на стадіоні, біля пошти, поруч з клубом... Гуділи всю ніч. Запах пального стояв над селом.

У сім'ї Соделів, що жила неподалік, був чепурненький дворик. Прийшли, забрали телефони і під дулами автоматів відвели до родичів. Захотілося вищим чинам пожити у гарному домі. Наступного дня «велікая армія» тією ж дорогою пішла в наступ на Балаклію...

Попри страх, поїхала наступного дня велосипедом до школи. Серце щеміло від побаченого... Скільки сил, здоров'я, недоспаних ночей було покладено... Вибиті двері, скрізь валяються розбиті меблі... Бачу, щось смажили на згарищі біля вхідних дверей. Усюди сміття, бруд. Мабуть, милися в туалетах, бо простелили нову постільну білизну з магазину, що був поруч. Вікна завісили білим папером А4, попідпирали двері швабрами. Боялися.

З сейфу вкрали нові вчительські ноутбуки (їх видали напередодні нового навчального року), а також принтери з класів, електрочайники – без підставки, бо це їхня «фішка»), спортивний хлопчачий одяг учнів 8–9 класів, і навіть мої улюблені парфуми.

Беремо тачку, вивозимо до сусідів комп'ютерну техніку, що залишилася (бо була надійно захована в іншому місці). Згодом, потайки, перевезли до себе додому та до кумів. Заховали в сіно. Але хіба ж можна все вивезти? Згодом ті, що полюбляли рускій мір, казали, що то я вкрала комп'ютери. Нехай собі... А мені дуже важко було усвідомити, що почалася окупація.

У школі, на зошитах із навчальними планами роботи, російські найманці залишили послання: «Украина была и будет неотъемлемой частью России. Пусть вы и называете нас "оккупантами", но история нас рассудит. Во имя памяти наших предков всем, кто отдал свои жизни за нашу Великую Родину тогда в 1941 и сейчас в борьбе с фашизмом и национализмом посвящается! Освободительная Армия. 02.03.2022». Наші хлопці згодом додадуть відповідь на цьому посланні: «Від дохлого кнура копита тобі, а не Україну! ЗСУ».

Березень... Ніколи не думала, що погріб стане моїм затишком. Удень готували страви, їли через силу. Трасою снувала військова техніка. Чувся постійний гул, шум. Надвечір, коли ми виходили погуляти у двір, наша маленька онучка вела нас назад до погребя. Там, коли літає авіація, все одно чутно вибухи, а ми між полицяями з консервацією водимо той самий хоровод під музичну скриньку.

Син до війни жив із сім'єю у Харкові. Але ж і там спекотно... Приїхали до нас, у село. Думали, хоч будемо всі разом. Думали, що в селі буде безпечніше...

Телевізор працював увесь день, дивилися «Єдині новини». Не перемикали на інший канал, боялися, що більше не включиться, бо всю інформацію отримували тільки звідти. Я ж продовжувала стояти на посту, біля вікна. Згодом зателефонували невістці – викликають на роботу. Син вирішує повертатися з сім'єю назад, до Харкова. Невістка працювала у в'язниці, і їм дозволили жити у бомбосховищі в'язниці всім разом, бо виходити на вулицю було надто небезпечно. Ми всі плакали, коли прощалися.

По селу інколи снували люди з білими ганчірками на рукавах. Дехто на-смілювався їздити велосипедом або машиною, але обов'язково з білими ганчірками. То був знак – цивільний. А що ж асвабадітелі? На величезній швидкості вулицями літали «тигри» з кулеметниками, які пильно вдивлялися в чужі двори; БТР із триколісною ганчіркою їздив усіма вулицями села, теж нагадував про себе. І так спочатку було щодня. Літаки й гелікоптери літали над хатами. Та так низько, що я все чоловікові говорила, щоб прибрав антену, бо зваляться на хату. З «градів» та САУ стріляли щоденно по наших селах. Після кожного пострілу я їм крізь зуби казала: «Мамі своїй під вікно!».

З перших днів сусід, Санька Лютий, розвозив хліб. На наш край села – двадцять хлібинок, інший не бачив хліба з місяць. Молодиця, у якої була дівчинка років двох-трьох, купила хлібину, то дитина не випускала ту з рук, обгризла всю. На нашій вулиці жила сім'я з дітьми, там їх аж четверо. Зарізали ми свиню, то я віднесла їм величезний шмат сала, додала ще варення з запасів – нехай поїдять... Хто не господарював, пролежав на дивані, жив одним днем, тому було важко. Адже в магазинах було пусто. Так і пішли ті ледарі першими до російських солдатів по продукти...

Десь через три тижні зникли світло і зв'язок. Я прокинулась о третій, відчула, що чоловік також не спить. У підвалі нашому стало холодно. Шепочемося між собою. Треба онучку вивозити, через пости до Дінця. Пропонували доні їхати ще раніше, але ж була думка, що все скоро закінчиться...

Рано-вранці їду до Романа, сільського хлопця, який уже їздив тією дорогою, бо жив у іншій стороні села. Свистить над головою. Страшно. Але треба щось робити. Донька в цей час збирає речі. Дали хлопцеві грошей, дали бензину (бо його на той час уже ніде не було). А в голові думки крутяться: чи доїдуть, чи зустрінемося?.. Чоловік просив доню, щоб нікому не давала й не відпускала ні на хвилинку дідусеву квіточку – нашу онучку...

Чекали довгих чотири дні. Яюсь пробився зв'язок. Дзвінок з Естонії... Доїхали! Довго плакала тоді від полегшення. Бо таки встигли. Через тиждень закрили в'їзд та виїзд із міста. Так ми залишилися з чоловіком удвох...

«Яюсь будемо жити», – вирішили. І жили. Увесь час під обстрілами (а вони були щоденними), з примовлянням «Мамі своїй під вікно!». Пора-лися по господарству, садили город, допомагали одне одному. Росіяни приїхали вбивати нациків, а тут самі баби на городах... Лінія фронту була за десять кілометрів від нас.

Щоб триматися разом, сходилися на нічліг з сусідкою і сестрою. Обов'язково вдень треба знайти точку зв'язку (була на городі, біля цибулевої

дудки), щоб зателефонувати дітям, знайомим, своїй керівниці, яка була на підконтрольній стороні. Розказати, що у нас коїться, але з обережністю («Носаті баби Саньки поїхали до вас у гості», що в перекладі означає: «Чотири САУ поїхали у ваш бік»). Згодом бачила про себе інформацію на російському сайті, із приміткою, що здавала позиції росіян і отримувала за це «бешение деньгі». Чоловік усе сміявся, де я поділа ці гроші.

Так і жили, як у пітьмі. Світла вмикати не можна. З ліхтариком чи свічкою по хаті ходимо. Не життя, а існування. Наче повітря не вистачає, наче живемо в закритій колбі...

А що ж моя школа? Серце за неї щеміло... Спочатку ми забивали зірвані росіянами двері. Вони їх знову зривали. Усе грабували. Ми забивали. Вони зривали. Так і стояли ті двері навстіж... Їду велосипедом повз, а око туди ж. А вони знову вантажать щось.

Колектив наш невеликий. Як далі бути? Питають мене: «Що ж далі, Семенівно?». А далі – за покликом свого серця, нікому не наказую. Дехто виїхав, дехто проживав у місті (село – за десять кілометрів від нього), а нас залишилося восьмеро.

Шукали зв'язок, зідзвонювалися, питали одна про одну. Оцей людський зв'язок дуже важливий. Почала сусідка на базар їздити до Балаклії – молоко продавати. Через неї передаю своєму вчителю фізкультури, Валерію Віталійовичу, торбинку з продуктами (бо він не брав рашистської гуманітарки, а запаси домашні закінчилися). У картоплю заховала сало, тушонку, олію, крупи... Після визволення говорив мені, що то було спасіння, бо вони голодували у місті, їжі не було, грошей ніде було зняти. Стояв по хлібину години дві та й то – якщо дістанеться.

У червні, одразу після того, як у Балаклії накрили російську військову базу (так казали люди), приїхали до нас додому двоє. Зайшли у двір, гукають по імені та батькові. Просять, щоб перейшла на російську і дивилася в очі. Я тоді їм сказала, що не вмю говорити російською. Так і відповідала українською. Їм був потрібний підвал, той, що під школою. Сказала, що немає, бо школа побудована у 1966 році. Один засміявся від слова «побудована». Питали, чи нема підвального приміщення в селі. Я тоді сказала, що нема, хоча були.

Обрали у селі нового старосту, з квітня місяця проводив він якісь зібрання, на яких я жодного разу не була. Але розпитую в людей, що ж там говорять. Кажуть, що планують відкривати «общеобразовательную школу».

Згодом гукають мене знову. Виходжу у двір, а там староста новий, Василь, зі своєю громадянською дружиною у мене під ворітьми. Серйозні,

явно налаштовані не на дружню бесіду. В селі вони жили недовго, репутацію мали непевну, жили відлюдниками, дітям своїм не дозволяли гуляти з іншими дітлахами, що жили поруч. Я їх знала, бо їхні діти навчалися в моїй школі, а потім вони їх забрали. Усі говорять російською.

- Цікавляться, чи збираєтесь готувати заклад до 1 вересня, – каже вона.
- Так він і так готовий, двері відчинені, заходь... – відповіла я.
- Тим паче, треба замінити двері.
- Так я їх не вибивала... А хто цікавиться? – запитала я.
- Временная адміністрація, – відповідає Василь.
- Перекажіть вашій временній адміністрації, що я нічого робити не буду, і працювати також.

Незадоволені моєю відповіддю, вони поїхали від двору. Стало так гидко, навіть у слід не хотілось дивитися.

Знову було чергове зібрання, на якому той-таки Василь повідомив, що я відмовилася від роботи у «новій» школі. Стали запрошувати вчителів на співбесіду. Пішов учитель біології. Відмовився. Більше ніхто й не ходив. Селом ширилися чутки, що якщо дитина не ходитиме до школи, першого разу батьки отримають попередження, на другий раз батьків штрафують, на третій – забирають дитину до інтернату в Куп'янськ.

Телефоную колегами-директорам, дізнаюсь, що методистка центру погодила на співпрацю, очолила відділ освіти. Телефонувала і мені. Я не відповідала. Я не вірила в те, що відбувалося.

Увесь час ми з колегами підтримували зв'язок, збиралися в будинку Кривоносів – із закритими вікнами, бо сусіди з обох сторін полюбили рускій мір. Шкільне підпілля... Спілкувалися. Обговорювали новини. Згадували, як вчилися наші батьки у післявоєнний час. Як сходилися, так і розходилися з таких підпільних наших зустрічей поодиноці. Вирішили, що поки тепло на вулиці, будемо дітей навчати за нашими програмами. Підручники у дітей були. Будь-де: на лавочці, під вербою чи за чаєм удома. Почали пропонувати батькам. І я зрозуміла, що деякі мамочки відразу донесли російській адміністрації. Дізналась, що дали завдання вуличкомам (то були люди, які згодились працювати зі старостою, видавали російську гуманітарку, збирали документи, тобто робили все, що хотіли росіяни) розпитувати у дітей і батьків, чи дійсно я пропонувала їм навчатися.

Село гуло різними чутками. Одна з таких – що школа відкривається. Директоркою погодила стати жінка, яка мала педагогічну освіту, а сама

працювала у ветеринарній аптеці, родом з Донеччини чи Луганщини. Особисто її не знала.

Я вигадала, що мені дуже потрібна книга видачі атестатів. Пішла до школи разом із колегою Наталією. А вони косять бур'яни, вигрібають, прибирають шкільний двір, метуть, сміються, всі життєрадісні. Дивлюсь, а там вуличками, матері учнів, колишня вихователька. Підійшла нова директорка. Питаю: «Чи можна забрати документи?». Відповіла, що двері забиті, школа працюватиме з першого серпня, тоді й приходьте. Вдихнула побільше повітря, щоб не сказати чогось непристойного. Тоді відчула таку гіркоту і приниження...

Серпень... Їду знову до школи на велосипеді. Наївна. Набрала сумок, щоб скласти документи. Заходжу в приміщення, жінки, які погодилися працювати, прибирають. «Директорки» немає. Я приходила щодня, десь тільки на четвертий день з'явилася вона на роботі. Кажу: «Чи можу забрати свої речі, документи?». Вона говорила зі мною російською. Сказала, що речі можу забрати, а документи – ні, що зроблять опис, і тоді вона особисто привезе мені їх додому. Вчитель трудового навчання попросив мене забрати його окуляри в столі у кабінеті на другому поверсі, бо не хотів особисто нікого з них бачити. Піднімаємося з нею вдвох сходами на другий поверх. А вона мені: «Ви білі здесь? Ви віделі, что здесь било?». А я жінка проста, то таку ж дала і відповідь: «Чиї срали, ті й прибирали!». Вона замовкла: мабуть, була шокована.

А через три дні сусідка Юля сказала, що мною почали цікавитися. Я цьому якось зовсім не надала значення.

Живеш... А може, існуєш... Обов'язково – «Єдині новини», а як не було світла – українське радіо у машині, щоб хоч яку звісточку почути... Русня нахабніє, їздить до магазину на військовій техніці... Лелеки висиділи своїх пташенят, хоча «град» стріляв поруч, – життю бути! Почали викопувати картоплю – не дали...

16 серпня під обід замісила тісто на хліб. Чую, під вікном гукають знову по імені та по батькові. Виходжу. Знову двоє... видно, по-одному бояться ходити... говір російський, просять перейти на російську, показати паспорт. А я ж знову кажу, що не говорю нею. Та й продовжую українською. Почали ставити запитання: чому не хочу працювати? Чому не спілкуюся з директоркою? Чому не подобається режим Путіна?.. Чому?.. Чому?..

– Як же навчати? Страшно, стріляють, – відповідаю я.

– Где стреляют? – питає один.

А воно з-за кутка хати як гепне.

– Надо узнать, почему стреляют, – каже інший.

А воно знову як гепне. Я кажу: «Ось відповідь». А сама ледь стрималась, щоб уголос не додати: «Мамі своїй під вікно!».

Ще було багато запитань, «без протоколу». Потім старший говорить, що треба з паспортом і телефоном проїхати до Балаклії, хочуть поговорити представники відділу освіти. «А якщо не поїду?» – поцікавилась. Треба доставити в будь-який спосіб. Не стала я вдавати велику героїню, одяглася, взяла паспорт із телефоном. Чоловік поцікавився: «Як вона повернеться?». «Ми привезьом», – відповів один із них. Попрощалася, попросила, щоб хліб спік. «Кохаю. Я повернусь!..» Вони, наче під конвоєм, провели мене до своєї машини, посадили ззаду. Там лежала гвинтівка з оптичним прицілом. Дорогою знову питають, чому не подобається режим Путіна, чому ж не хочу працювати. Говорила про все, але не про режим Путіна, бо відчувала, що саме вони хочуть почути, а я не можу це вимовити. Наголошувала на тому, що боюсь нести відповідальність за дітей.

Питаю: «А у вас діти є?». Мовчали обоє. Приїхали до приміщення поліції. Один, той, що був старшим і весь час мені ставив запитання, сказав, що до мене зараз вийдуть, взяв документи з телефоном, перейшов дорогу і наче розчинився... А водій, розвернувся і поїхав. Дійсно, вийшов «представник відділу освіти», одягнув мішок на голову, взяв за руку і повів до камери.

Ідучи з мішком на голові, розумію, що заходимо в поліцію. Поруч стояла військова машина, від якої йшли якісь кабелі. Завів мене всередину, зняв мішок. Дивлюся – то камера. Вітаюся. Присідаю на «нару», чекаю «представника відділу освіти»... Ті, хто був там уже, питають тихенько: «За що?». Угорі висить камера спостереження. Я була третьою, а потім ще одна з'явилася. Одна жіночка сиділа вже двадцять восьмий день. За що? Не знає, але кацапи їй не вірять. Друга – працювала у них, щось не так сказала на роботі. Четверта – прийшли з чоловіком до якоїсь квартири по продукти, а там русня. Обох забрали, а вдома залишились двоє діток з вадами слуху, все просилася до них. Відпустили через два дні.

Камера була невеликою, на дві нари, був унітаз та умивальник, але ж не було води. Вікно велике. Спекотно... Ми сиділи на підлозі, бо там було прохолодніше. Просто ходили, бо ноги затерпали. Кожна у свої думках... На вікні лежали газети «Харьков Z» – якби не було тієї зетки, то повірила б, що то справжня газета «Харьков». На першій сторінці великими літерами «Росія + Білорусія = повинна бути Україна». Усе інше дивитися цікавості не було... Але ж газетами тими махали постійно. Страшенно боліла голова...

Сиджу чекаю... Чекаю, чекаю... Принесли їсти, відмовилась... Уночі ніхто не спав, можливо, хіба на якусь секунду. Прислухалася... Згадувала своє життя... Минає доба, тоді інша. Нічого ніхто не каже. Передають мою

кофтину з дому, таблетки «Фармадол» (наші, українські). У мене з'являється страх за чоловіка...

Уже потім, після мого визволення, чоловік мені розказував. Коли в той день, як мене забрали, я так і не прийшла додому під вечір, він захвилювався. Подумав, можливо, залишилась переночувати в когось у Балаклії, бо комендантська година була з шостої вечора. А коли не з'явилася на другий день, почав шукати. Хтось сказав, що я, мабуть, у підвалі, бо чутки ходили про них, тому й прихопив кофтину, а таблетки були в машині.

У приміщенні поліції було їхнє ФСБ, а навпроти, у будівлі типографії – временна міліція. Мій чоловік пішов туди – немає, пішов сюди – немає. Написав заяву про зникнення людини, а один каже, що я там, у ФСБ, «ми їм не підчиняємось».

На третій день у камеру завели ще одну жіночку – колегу, завідувачку з дитячого садка. Їй сказали, що треба підписати протоколи за те, що вона взяла на зберігання комп'ютерну техніку. Брехня...

У камері говорили про роботу, пригадували смішні життєві історії, а потім – тиша... Мовчали... Кожна занурювалася у своє. Пошепки говорили про обстановку навколо, але занадто пошепки...

У наше село з Селища Нафтовиків (на околиці Балаклії) приїхали дівчата, які працювали продавчинями в магазині та їздили на роботу щодня. У їхньому селищі не було ні світла, ні води, а в нас були. У них двоє хлопчиків-школярів. І, як з'ясувалося пізніше, одна з них звела роман із російським воякою, який був не з простих смертних, а дотичний до ФСБ. Знайомі з нашого села сказали дівчатам, де я.

Увечері до нашої камери увійшов чоловік, що був за коменданта, він запитав у нас, чи будемо вечеряти. Чую, що говір у нього наш. Кажу, що їсти геть не хочеться, а от би кави... Відповів, що кави немає, але чай принесе. І приніс. Цукерок, печива, чаю, цукру, та ще й ліхтарик залишив на тумбочці. Зоя (жіночка, яка сиділа в тій камері вже місяць), прошепотіла, що такого жодного разу за місяць не було, навіть хліба не давали, а тільки галетне печиво. А того дня до їжі дали ще й хліба. Чому? Не знаю і досі.

Четвертого дня мій чоловік передав мені у камеру букет троянд і торбинку зі ще теплою їжею. Тоді ми поїли та ще й на вечерю залишили. У другій половині дня відчинилися двері й у нашу камеру зайшов високий молодий вояка кавказької зовнішності. Одягнув мені мішок на голову і кудись повів. Розумію, що вийшли за територію поліції, вручили мені в руки телефон і паспорт у файлику, всадовили до машини. Кудись їдемо. Везуть мене як злочинницю. За кермом, здається, той, що з дому мене забирав. Каже, що дає мені «п'ят минут» на збори, і далі – «на свою Укра-

їну»: «Дойдьош, будеш празновать свойо второе день ражденіє». За збігом обставин, мій день народження мав бути якраз на наступний день. Адреси не питали, їхали до мого двору без моєї підказки. Навіть не їхали, а летіли на шаленій швидкості.

Увійшли на подвір'я, мій чоловік якраз порався по господарству. Зустрілися. Кажу чоловікові, що мене відправляють на підконтрольну сторону. Збираю речі. Той кавказець з якоюсь короткою зброєю ходить слідком, курить, зазирає в кімнати. Дивиться, що беру, що складаю... Питаю, чи можу швидко помитися. Показує своє лапище: «Сказал, пят менут... Дамой верньошся, как Харьков вазьмом».

Я промовчала, але подумала: «Ви нашу Гусарівку не взяли, не те що Харків». У дворі стояла наша робоча машина, вони запитали, чи їздить, а ми з чоловіком в один голос: «Ні!». Пропонує і чоловікові моєму їхати, каже – виїжджай з нею. Кажу: «Ні. Чоловік залишається вдома!». Бо думаю: кому вірити?.. кацапам???.. Так хоч хтось залишиться живим для дітей... Прощаємося з чоловіком, сльози заливають. «Кохая. Я повернусь!..» Зачиняють у машині. Чоловікові моєму кажуть: «Всьо равно немножко віноватая». Дивлюсь і не вірю: невже усе це з нами? І ми поїхали.

Серце страшенно калатало. Мовчки проклинала весь їхній рід, просила Бога допомогти, хоча й не віруюча. Дивилась на село, неначе прощалася. Таке рідне, своє... Чи повернуся сюди колись?..

Підвезли мене знову до поліції, знову мішок на голову, знову камера. Вивели мою колегу, теж везуть її додому, вона з міста. Повернулися швидко. У камері з'явилася ще одна молодиця, яка працювала в пожежній частині. Знову мішок на голову (ці мішки лежали в камері, на підлозі, були білі, а один – як ковпак, що зашнуровується). Ведуть мене на другий поверх. Намагаюся трішки роздивлятися навколо себе, бо ширше мішок розсунула. Бачу, що, видно, орки там жили: резинові капці біля двох кабінетів, валяються броніки, берці. Завели до кабінету. На столі лежала чорна маска, про яку після деокупації багато говорили, що той кавказький Марат у ній приходив посеред ночі в камеру і психологічно на всіх тиснув.

Посадили нас усіх трьох на стільці, дали зразки тексту – те, що ми повинні були говорити на камеру: хвалити «доблєсную армію», «режим Путіна», «асвабадітелєй», казати про те, що ми їх «всьо время ждалі», і який поганий наш Зеленський, і ЗСУ, яке погане у нас життя без росіян, що ми хочемо тільки їх. Кожна з нас говорила по черзі. Першою говорила пожежниця. Було таке враження, наче вона вчила текст усю ніч. Другою була я. Перша спроба – не подобається йому, друга спроба – не скажеш, не вийдеш звідси, ти ж директор, умієш говорити... Третя спроба – так собі, слабо, але підійде... Пригрозив, що якщо десь у мережі світити-

мусь, усі ці записи підуть до СБУ. Знову мішок на голову. Виводять нас на вулицю. Кажуть, треба встигнути до шістнадцятої. Що встигнути?..

Показують, у яку машину я повинна сісти. Я нічого не розумію. Пожежниця відходить убік із тим Маратом і просить його, щоб він дав їй можливість забрати собачку з дому... Ми чекаємо...

Поруч із машиною стояв молодий хлопець, років тридцяти, він був на підвалі чотирнадцять днів. Познайомились, звати Андрієм. Колега моя зі своїм чоловіком на їхній машині, їхня собака та пожежниця. Вирушаємо усі разом. Перехрестилася... Що буде, того не змінити. Вирушаємо у невідомість. Російські бойовики супроводжують нас до їхнього останнього блокпоста, а далі – дорога життя...

Між їхнім і нашим блокпостами відстань до двох кілометрів. Тоді здавалося, що вічність... Із землі стирчали снаряди, повалені дерева, скрізь були вирви... Росіяни несподівано відкрили вогонь... З чого обстрілювали, не знаю. Доїхали до рядів мін (а їх було два), чоловік колежанки підняв білу ганчірку, підняв руки і пішов між рядами мін до нашого блокпоста. Нас усіх покликали підійти з документами. Пожежниця пішла першою, і більше я її не бачила. А ми вчотирьох із собакою передали свої документи та телефони для перевірки. Військові показали нам місце неподалік бліндажа (їх біля дороги було два), щоб у разі обстрілів ми туди сховалися. Над головою безперестанно літав дрон. Ми просто говорили. Раділи, що пройшли цей шлях... І тут почалося...

Обстріли. Ми швидко залізли до бліндажа. Він був малий, треба було або дуже зігнутися, або стати навколішки. А ми всі «мініатюрні» кілограмів до вісімдесяти, і стара собака. Поставали, обійнялися. Собаці закривали вуха: вона стара, вразлива, хвора... Десь лізла, ховалася поміж нас... Обстріли не вщухали, рвалося поруч, глина сипалася на голову. Невелика пауза. Пішов дрібний дощ... І знову... Аж нарешті вщухло. І тільки тоді згадалися мені слова того кавказця: «Єслі дайдьош...».

Згодом підійшли військові, запитали, чи є серед нас двохсоті чи трьохсоті, наказали й далі сидіти в бліндажі. Сиділи. Доки все нарешті не стихло. Вилізли... Брудні, в глині, але живі! Військові попередили про снаряди, які стирчали вздовж дороги. І ми вирушили далі, до наступного блокпоста в першому підконтрольному селі Андріївка.

Радості не було, бо там, звідки я вирвалася, залишився мій чоловік, там, позаду, залишилося усе моє життя...

Що ж, я таки дійшла. Святкувала свій день народження два дні. А кавказець, думаю, жодного.

Син приїхав, забрав до Харкова. Там внучок, діти, племінники, друзі, вперше бачусь через вайбер із внучкою та донею. Неначе сон... Чи все це з нами?

У Харкові геть інше життя. Їздять машини без білих ганчірок, ходять люди, торгують магазини без божевільних цін... Є ліки, зв'язок, інтернет, а ввечері – світло у вікнах... Немає русні... А ти неначе з іншої планети... Отака вона, окупація, життя без життя.

Чоловік вийшов на зв'язок... Я розуміла, що йому ще важче, ніж мені зараз, і це розуміння не давало розслабитися. Тривалий час я почувалася так, наче зі мною щось не так... Машина їде проспектом, а мені здається, що летить ракета. Люди сміються, а мені геть не до сміху. Все озиралася туди, у бік дому. По телефону говорили з чоловіком про різне: про здоров'я, курей, картоплю. Новини не обговорювали: я не хотіла наражати його на небезпеку.

Потроху долучаюся знову до освітнього процесу. Будемо організовувати дистанційне навчання. Підтримка керівника й колег допомагала. Вистоймо...

Шостого вересня пролунав вранці дзвінок. Телефонувала начальниця відділу освіти: пішов масштабний наступ на наше село! Сльози... Аж відлягло, але переживаю. Читаю новини. З інших джерел дізнаюся: нас звільнили, їдуть хлопчики-захисники нашою вулицею! Радість і страх, усе разом. Розумію, якою може бути ціна. З'являються перші кадри звільнення нашого села в інтернеті... З дому – тиша... Телефон розряджається, я постійно з колегами на зв'язку, всі плачемо... Метрова підлога між плитою та холодильником у квартирі була гарячою... Присісти не могла... А дзвінка від чоловіка все немає... Нарешті чую радісний голос: «Ми вільні!».

Перший раз у своєму житті я з гордістю везла прапор України додому. Разом зі шкільним колективом ми підняли його, і він майорів на подвір'ї Яковенківської гімназії.

Я горда тим, що я – УКРАЇНКА! Я щаслива, що змогла повернутися додому. Я горда тим, що жоден і жодна з нашого колективу не пішли на співпрацю з ворогом. Ми навчаємо дітей, плетемо сітки, варимо, печемо, готуємо для хлопців на передовій, донатимо, перемо одяг нашим захисникам, виховуємо патріотів нашої країни на власному прикладі.

То чи ж гостя я у своєму житті? Мабуть, таки господиня. Моя історія – історія тисяч українців, які перебували в окупації. Цей досвід зробив мене сильнішою, витривалішою, нескореною. Часто дивлюся в ті посадки, де снували росіяни, і на серці стає неспокійно. Але підводжу голову до неба, і в кожній хмаринці – наче слід від авіації. Нашої авіації. Повертайтеся, хлопці, живі та здорові.

А світ мусить знати, якою ціною ми здобуємо собі незалежність і територіальну цілісність. Бо демократія і свобода мають перемогти – раз і назавжди. І я всім серцем вірю в нашу перемогу.

ІРИНА
ДОВГАНЬ

Ірина ДОВГАНЬ

народилася 1962 року в Ясинуватій (Донецька область), закінчила Донецький національний університет, підприємця. У 2014-му за свою патріотичну позицію потрапила в полон до бойовиків, зазнала катувань, була звільнена після публікації у світових ЗМІ фото в українській символіці біля стовпа.

Переїхавши до столиці, намагалась відновити життя. Родина купила недобудований будинок під Києвом, який згодом добудували. Там Ірина посадила новий сад, що вважає своїм життєвим досягненням.

У 2018 році свідчила перед прокурорами на суді в Гаазі в справі, що стосувалася полонених і тих, хто постраждав від сексуального насильства. Наступного року створила організацію «Сема Україна», яка об'єднала жінок, які пережили російський полон. Саме завдяки роботі організації в Україні Генеральна прокуратура вперше відкрила справу щодо випадків сексуального насильства у війні Росії проти України.

На жаль, до лав організації постійно приєднуються нові жінки: після великого обміну в 2019 році, після звільнення окупованих територій Київщини, Харківщини, Херсонщини – вже під час повномасштабного вторгнення Росії.

Тема звільнення з полону й досі залишається табуованою.

Що відчуває людина, яка щойно стояла на порозі смерті й дивилася в цю чорну безодню, а зараз розуміє, що таки залишилася жива, вільна і в безпеці?

Я небагато читала на цю тему, тож не знаю, що саме відчують експолонені, й сама не хотіла би про це говорити переважно ніколи. Але, мабуть, настав час про це поговорити. Настав час мені вкотре повернутися думками до власного досвіду.

От я у щойно звільненому Маріуполі, і СБУ телефонує моєму чоловікові, щоб сказати, аби він якнайшвидше мене вивозив з міста, бо воно не контролюється повністю українською стороною, і якщо я залишуся, вночі мене знову заберуть якісь інші бандформування, щоб повернути в Донецьк. Відчуття небезпеки зависло тоді в повітрі. Ми з чоловіком пробули в Маріуполі два дні, а тоді рушили в нікуди...

Що саме я відчувала тому, протягом тих двох днів у Маріуполі? Не було жодної ейфорії від того, що я нарешті вільна. Бо велика частина мене десь глибоко всередині боролася з тим, щоб не згадувати. Не згадувати, через що я пройшла. У моєму мозку постійно крутилася одна і та сама думка. Чи, може, то було бажання швидко і легко померти?.. Воно й досі нікуди не ділося. Може, я і зараз із задоволенням погодилася б померти швидко і легко. Бо мені дуже лячно наодинці з думками про те, що я мушу все це якось пережити. Сама із собою, наодинці, пережити усвідомлення того, через що я пройшла за ті п'ять днів.

І родина. Родина, яка також до кінця нічого не розуміла. Я жодного разу не зустрілася поглядом із чоловіком та донькою. Вони постійно відводили очі. І я залишилася у своїй уявній капсулі. У ній я залишалася, мабуть, іще наступні пів року. Саме та капсула і допомогла мені вижити. То був мій персональний захист від себе. І від оточуючих. Бо у 2014 році не йшлося про жодних психологів, психологічну підтримку або будь-яку допомогу. Про це не було навіть і мови.

То чи є зараз сенс узагалі згадувати всі ті подробиці? Вони вже давно пережиті й подолані. Залишились десь далеко позаду. А ця страшна і нова хвиля подій, пов'язана з повномасштабним вторгненням, геть чисто знівельовала мої страждання зразка 2014 року. Бо розповіді тих жінок, з якими я говорила на деокупованій Київщині у квітні-червні 2022 року... Усі ті випадки страшних тортур, згвалтувань, через які пройшли люди на Макарівщині за місяць окупації, примусили мій мозок зрозуміти, що мої страждання не були такими вже страшними. Так мої власні страждання розчинилися в тому всеукраїнському болю, який охопив мою країну.

Наступні пів року після мого звільнення з полону принесли мені розуміння й усвідомлення того, що я все одно залишаюсь сам на сам зі своїм пережитим; що ніхто не зможе мені допомогти краще, ніж я сама. Це розуміння надавало мені сил і змушувало рухатись вперед. Я дуже добре зрозуміла, що зі своїми проблемами я – наодинці з собою. Ніхто для мене їх не вирішить, ніхто мені не допоможе. Я повторювала собі фразу: «Кожен помирає на самоті». Я не знаю, чия ця фраза, але тоді вона була для мене дуже актуальна. І чомусь саме вона мене й підтримувала. Я не хотіла ділитися з кимось своїми стражданнями. Я просто їх закапсулювала і відклала «на завтра». А сьогодні я мусила рухатись уперед, але це було не перше розуміння і не перше й не останнє випробування. Бо кожні наступні пів року і весь наступний рік приносили чергове розуміння й переосмислення моєї ситуації. Знову приносили те саме відчуття, що я, як і була, так і залишаюся сам на сам зі своїми проблемами. Я мушу знову і знову помирати на самоті.

А тоді сталося важливе. Мене запросили свідчити у справі, що стосувалася полонених та тих, хто постраждав від сексуального насильства. Справу ініціювала ГО «Східноукраїнський центр громадських ініціатив» і везла її до Міжнародного суду Гааги для того, щоб подати своє подання. Мене обрали свідком. Я не зовсім розуміла, куди їду, яка моя місія, що я буду там робити, але я дуже хотіла вирватися зі свого замкненого кола.

Зрештою, Міжнародний суд Гааги – це звучало дуже обнадійливо. Я подумала, що нарешті дочекалася справедливого моменту у своєму житті. Я точно не розуміла, яким буде процес подання цієї справи і якою важкою видасться та поїздка.

Разом із представником громадської організації, Володимиром Щербаченком, ми провели разом трохи більше доби. І то була доба, дуже важка психологічно і фізично, тому що ми потрапили в коло прокурорів. Спершу нас впустили до якоїсь кімнати, Володимир виголошував промову і представляв подання до суду про сексуальне та гендерно обумовлене насилля окупантів на Донбасі. Були ще правозахисниці з Франції. А потім хтось із прокурорів сказав, що оскільки тут є свідок, то вони можуть мене заслухати і в мене є 3–4 хвилини, щоб коротко розповісти про свій випадок.

Мабуть, я не те почула або ж мій мозок пропустив інформацію щодо часового регламенту в 3–4 хвилини, але я почала розповідати. Мені здавалося, що я мушу почати з початку. Я розповіла про події, які відбувалися на Донбасі тоді, у далекому 2014 році. Сказала, що я була звичайною жінкою, яка мала маленький бізнес і працювала косметологинєю у своєму маленькому салоні. Може, це привернуло їхню увагу. Бо мене ніхто не зупиняв.

Володимир разом із однією з правозахисниць перекладали те, що я казала. Без зупинки.

Їм було дуже важко, а мені було легко. Мені було легко розповідати тим людям, через що я пройшла. І чомусь моя розповідь не була зупинена, вона тягнулась не менш ніж 30 хвилин. А потім усі встали.

Я закінчила свою розповідь. Усі встали і вийшли з приміщення геть. Згуртувалися біля великого ліфта. Один із прокурорів, який слухав мою розповідь, підійшов до мене і сказав:

– Я вам дуже співчуваю... Але ви розумієте, ці злочинці – комбатанти. А комбатанти довго не живуть. І ми тут, у Міжнародному суді Гааги, маємо не надто багато випадків, коли комбатанти були притягнуті до справедливої відповідальності через суд, тому що вони гинуть. А коли злочинець загинув, то і справа не має продовження.

Мабуть, то був наступний етап усвідомлення того, що кожен помирає наодинці, а я знову залишаюся сам на сам зі своїми проблемами. Що та жага справедливості, яка штовхала мене на відверті свідчення посеред Європарламенту не дуже зацікавленим людям про свій страшний досвід, так ніколи й не буде задоволена. Що моя віра у те, що злочинці неодмінно будуть покарані, зрештою таки похитнеться. Віра у те, що, можливо, колись тут, в суді Гааги, я стоятиму в залі вільною людиною і дивитимуся, як за ґратами сидить Олександр Ходаковський, голова батальйону «Восток». Принижений. Зламаний. Засуджений. Після тієї короткої розмови з прокурором біля ліфта я зрозуміла, що, найімовірніше, цього ніколи не станеться...

І що я мусила робити з цим своїм розумінням? Що я мусила з ним робити? Пережити і йти далі.

Утім, мабуть, усе в цьому житті стається не просто так. Усе певним чином пов'язане між собою. Коли Володимир Щербаченко сказав мені про те, що ввечері очікується ще пресконференція, на яку акредитувалися більше 50 журналістів з різних країн, і що я знову мушу про все розповідати, а вони знову перекладатимуть, але цього разу вже для журналістів, я відчула, що кудись провалююся. То було жахливо. Бо у мене не було на все це жодних сил. Але Володимир тоді сказав мені: «Ви мусите». І я подумала, що він має рацію. Я мусила. Тож це сталося зі мною знову: я знову свідчила на великий загальний людей. То знову була дуже важка розповідь, страшна розповідь, після якої я не хотіла, аби хтось до мене підходив чи взагалі до мене звертався.

Я хотіла просто залишитись сама. Але це було неможливо. Серед людей, які підходили і підходили до мене, була жінка. Вона сказала, що

представляє міжнародну організацію, яка допомагає та об'єднує постраждалих жінок із різних країн у цілому світі і що я можу просто взяти її візитівку, а коли повернусь додому, то мушу її написати, і ми будемо спілкуватися. Так почалося моє знайомство з Mukwege Foundation, з міжнародною мережею SEMA Network, яка об'єднала країни, де були жінки, постраждалі від війни та сексуального насильства під час війни. Саме тоді, мабуть, почалося відродження моєї надії, що якщо не через Міжнародний суд Гааги, якщо не через український суд, якщо не через ешафот для злочинців, але, може, хоча б отак, через міжнародну організацію, яка наполегливо із цими темами працює, все ж таки колись справедливість настане.

І я подумала, що в цьому я можу і хочу взяти участь. Аби як можу наблизити таку допомогу і справедливість.

То був кінець 2018 року, а вже на початку 2019-го, за допомогою локальних українських правозахисних організацій, я зібрала певну частину жінок, які пройшли полон, катування, сексуальне насильство. Так з'явилася організація SEMA Ukraine. Жодна за нас тоді, на самому початку, не розуміла чітко, навіщо все це, яка подальша доля організації і як нам треба діяти. Але ми просто рухалися вперед.

Тоді до України з візитом приїздила менеджерка Маліні з Нідерландів, вона представляла організацію Mukwege Foundation і говорила з нами про дуже важливі речі. Вона говорила, що ми мусимо виборювати справедливість спершу у своїй країні. Чому наша країна не визнає існування жінок, які пережили полон і тортури, чому не визнає існування випадків сексуального насильства під час війни? Чому наша країна не надає таким жінкам статус постраждалих від сексуального насильства? То були дуже важкі для всіх нас запитання. Мабуть, усі ми, які пережили страшну травму, так ніколи й не поставили б собі таких запитань. Але вони були озвучені. Так ми зрозуміли, що не буде справедливості в Міжнародному суді Гааги, ніхто там не визнає наших страждань, якщо нас не визнає наша країна. Так ми зрозуміли, що мусимо заявити про себе в тут, удома, у своїй країні. І так усі ті жінки, які на той час уже були частиною новоствореної нами організації, усі ми почали шукати слова і вчитися проговорювати свої думки та досвіди.

Ми почали вивчати досвіди інших країн, наприклад, балканських, мешканці яких також свого часу пройшли через випадки сексуального насильства, тортур, полону під час війни. Ми вчилися і переймали той досвід: роботи з травмою, взаємодії з потерпілими від насильства під час війни.

До нас долучалися інші жінки. Нас ставало більше.

У 2019 році відбувся великий обмін. І серед цього великого обміну полоненими було дуже багато жінок, які провели роки в катівнях Донецька і Луганська. Наша організація одразу зросла майже вдвічі. Певна частина жінок залишили організацію, вони казали про те, що їм це не треба. Але велика частина тих жінок і досі є активними учасницями організації SEMA Ukraine, і зараз кожна з них виконує вже свою місію.

Зараз вони підтримують нових постраждалих: тих, які пережили насильство, починаючи з 2022 року, з початку повномасштабного вторгнення Росії в Україну. І я бачу, що насправду ці жінки є найкращими лікарями і підтримкою для нових постраждалих.

Я не один раз чула, як вони кажуть:

- Хто може допомогти новим постраждалим? Тільки старі постраждалі.

Ці жінки дуже добре знають, що роблять. Вони готові витратити свої час та сили на те, щоб підтримати нових посестер, які пережили жахливі досвіди й долучилися до організації, щоб розповісти новоприбулим про свій шлях, ділитися своїм досвідом, своєю історією.

Це може справді звучати дивно. Але дійсно: хто краще зрозуміє жінку, яка пройшла сексуальне насильство, ніж жінка, яка теж це пережила і вже навчилася із цим жити?

А до 2022 року була ще й наша міжнародна боротьба. Попри те що ми приїздили на міжнародні конференції й розповідали про наш досвід, ми дуже часто розуміли, що європейська спільнота, на жаль, нас не дуже добре розуміє. Не розуміє, про що йдеться, що там у тій Україні відбувається, хто ця жінка, яка виходить на велику сцену перед аудиторією інколи у декілька сотень людей і починає розповідати про війну в Україні, про згвалтування і страждання жінок на Донбасі, про всіх тих жінок, які роками залишаються в полоні...

Тоді мені здавалося, що нас не чують. Інколи ми відчували страшенне розчарування. І втому.

Утім, так було не завжди. Ми таки вірили, що те, що всі ми робимо, не дарма. Ми готували нових жінок, які мали свідчити на конференціях, на міжнародних заходах, на яких збиралася вся світова спільнота, що займалася саме протидією сексуальному насиллю.

І я впевнена, що українські жінки таки зробили свою справу. Вони стали тими голосами, які почули. Під час повномасштабного вторгнення багато хто з тих людей, які слухали нас на всіх тих конференціях, уже

не були здивовані. Вони були готові почути про те, що почалась повномасштабна війна Росії проти України, вони сиділи і слухали нас, і ми розповідали, що Росія відкрито і брутално вторглась на територію України і чинить жахіття.

Пам'ятаю нашу найпершу зустріч із Mukwege Foundation. Та перша наша зустріч була досить знаковою. Ми приїхали разом із Володимиром і Єдине, що знали: ми їдемо на зустріч з жінками, які в різних країнах давно, можливо, вже десятки років тому постраждали від сексуального насильства під час їхніх воєн.

Ми з Володимиром одягнулися дуже стримано, обрали темні кольори. Ми відчували свою відповідальність перед травмованими жінками, в коло яких мали потрапити.

Яким же було наше здивування, коли ми побачили зовсім іншу картинку. Жінки з Південної Африки, Уганди, Руанди, жінки з Бангладеш, Колумбії. Усі ті жінки були геть іншими. Так, вони пережили свої страждання, але приїхали на зустріч, яку організував фонд Mukwege і залишили всі свої страждання десь там, позаду. Тут і зараз вони просто раділи можливості зустрітися з посестрами, розповісти про свою боротьбу за права, про свій досвід подолання травми, про те, як жити і бути щасливими далі. І всі вони дійсно виглядали щасливими.

А я – ні.

Певному мірою я навіть була шокована, бо не до кінця розуміла, чому вони радіють. Можливо, так було через те, що в моїй країні тривала війна, агресор не зупинявся, а всі ми перебували в очікуванні. Очікуванні того, що війна набере ще більших масштабів. Можливо, у всіх тих жінок була більш стабільна ситуація в країнах, а можливо, й ні. Я того напевне не знаю. Але тоді, під час нашої спільної зустрічі вони співали, танцювали і раділи життю.

І то також був досвід. Той досвід, який я потім принесла своїм українським посестрам. І то був дуже гарний досвід.

Жінки із SEMA Ukraine боролися. Нам вдалося провести в «Укрінформі» круглий стіл, куди ми запросили представників усіх силових структур, які вислухали нас.

До цієї зустрічі ми ретельно готувалися. Кожна з жінок говорила свою частину однієї нашої великої і спільної промови. Ми зверталися до На-

ціональної поліції, до Генеральної прокуратури, до СБУ із запитаннями. Яке наше місце? Чому ми не визнані? Чому про нас не дбає держава? Чому нас досі не допитали і не захотіли послухати, через що нам довелося пройти?

Після круглого столу відгукнулася Генеральна прокуратура. Більше десяти жінок із SEMA Ukraine дали свої свідчення. Уперше Генеральною прокуратурою було відкрито справу щодо випадків сексуального насильства у війні Росії проти України.

Mukwege Foundation, а також друга організація, яка з'явилася вже на базі цієї, надавали фінансову допомогу постраждалим у всьому світі. Глобальний фонд тих, хто вижив, продовжував нас підтримувати. Завдяки їхній підтримці всі ми могли збиратися разом. Жінки, які постраждали від сексуального насильства і пізніше стали членкинями SEMA Ukraine, приїжджали з різних куточків України, куди їх розкидала війна на Донбасі. Бо у більшості своїй то були жительки Донбасу, проукраїнські жінки, які пройшли полон, пережили катування і дивом вижили. І можливість зустрічатися разом, обговорювати важкі питання, планувати щось, вчитися, отримувати першу психологічну допомогу дуже усіх нас підтримувала. Завдяки Mukwege Foundation та Глобальному фонду тих, хто вижив, які активно включилися в українську дійсність вже саме після повномасштабного вторгнення, ми мали таку можливість.

Щойно навесні 2022 року Київщину було звільнено, представники цих двох організацій одразу приїхали до Києва, зустрілися із депутатами, Оленою Зеленською, з Уповноваженою з гендерних питань Катериною Левченко, з керівництвом Генеральної прокуратури. Вони озвучили те, що Україна мусить працювати над проблемою сексуального насильства, пов'язаного з війною, тому що така проблема існує.

Я також намагалася бути корисною як могла. Одразу після звільнення Київщини спочатку разом із польською журналісткою (тому що вона мала дозвіл), а потім вже сама зі своїм чоловіком я кожен день зранку і до вечора проводила на деокупованих територіях. У кожному селі, куди б ми не заїжджали, ми бачили обличчя людей, які вижили в цій окупації. Вони ще не прийшли до тями, і їм доведеться ще довго приходити до тями, тому що ті люди стояли на своїх обійстях біля згарищ, які раніше були їхніми будинками. Ті люди були просто розірвані на частини...

З одного боку, люди раділи, що їх нарешті звільнили, а з іншого – вони були дуже пригнічені: села зруйновані, будинки спалені, частину мешканців забрали в полон. Кожного дня десь на закинутих фермах, або в полях, чи навіть за порожніми, покинутими будинками в містах знахо-

дили вбитих людей. Тих людей закатували і вбили росіяни, які окупували Київщину упродовж місяця. На кожній вулиці люди розповідали про зґвалтування жінок. Розповідали про зґвалтованих сусідок. Тих сусідок, яких волонтери вже вивезли за кордон, і вони поїхали, тому що не хотіли залишатися там, де все трапилося. Тож щойно Київську область звільнили, усім тим жінкам допомогли виїхати за кордон. Але були й ті, які залишилися. Але закрилися від усіх, не спілкувалися з сусідами, не спілкувалися з родичами. Вони категорично відмовлялися спілкуватися з будь-ким. Категорично.

Усіма силами я намагалася знайти до тих жінок підхід – через вчителів у цьому селі, через фельдшерів, яким я пояснювала свою місію. Я розповідала, що є велика міжнародна організація, яка зараз збирає через своїх волонтерів кошти по всьому світу, щоб надати екстрену допомогу таким жінкам. Але, чесно кажучи, дуже мало хто з них ішов на контакт. І я не розуміла, як можу їм допомогти. Не розуміла, як встановити найперший довірливий контакт, якщо жінка закрилася і ні з ким не спілкується. Утім, потроху справа рухалася. Декотрі з жінок все ж таки наважувалися підпустити до себе ближче, починали розповідати про те, що з ними сталося, що їм довелося пережити. Великою підтримкою для тих жінок було розуміння того, що про них дбають десь там, у далекій Європі, якісь люди в Америці, що волонтери збирають для них кошти і хочуть їм допомогти. Приблизно десять постраждалих від сексуального насильства внаслідок російської окупації жінок отримали більше тисячі євро екстреної допомоги від Mukwege Foundation тоді, в 2022 році.

Після того як до SEMA Ukraine приєдналися десь десять жінок із Київщини, ми поїхали на деокуповану Херсонщину, яка перебувала в тимчасовій окупації росіянами приблизно 10–11 місяців. У різних селах було по-різному. Але на Херсонщині була ще більша кількість постраждалих жінок від сексуального насильства. У невеликих громадах, які склалися з трьох маленьких сіл (інколи то були дві вулиці та великі поля, відведені під сільське господарство), було по п'ять-шість жінок, які зазнали сексуального насильства, про яких знали місцеві й до яких ми вже могли звернутися, щоб надати їм допомогу. На той час ми мали можливість надавати медичну і психологічну допомогу. І ми це робили. І продовжуємо робити.

Наразі організація SEMA Ukraine нараховує вже більше 50 жінок. І це далеко не остаточна цифра, тому що на Херсонщині з'являються свідчення про нові випадки зґвалтувань і тортур.

Так працює невидиме жіноче радіо: коли в маленькій громаді хтось бачить, що дві-три жінки, які визнали пережите, отримують допомогу, їдуть на лікування та реабілітацію до західної частини України, повертаються звилікованими зубами та трохи відновленими загалом, коли чують, що таким жінкам дійсно надали якісну медичну допомогу, тоді й ті жінки,

які давали собі клятву ніколи не озвучувати спогадів про пережите, теж потихеньку починають говорити.

Зараз, коли ця російська навала ніяк не закінчиться, коли вона забирає все більше і більше українців – порядних, чесних, патріотичних, – я з жахом і з боєм думаю, що я дуже мало зробила за всі ті попередні роки, я думаю, що треба було мені гучніше кричати на весь світ.

Мені ж інколи випадала можливість розповідати про пережите на великих правозахисних конференціях. Але вже зараз усе бачиться мені геть інакше. А тоді, стоячи на сцені, я думала: чи правильно я все роблю, чи це нормально, що я стою на сцені й на такий великий загал розповідаю про пережите і звинувачую Росію?

А хто я? Що я? Які докази я маю? Це лише мої особисті свідчення проти їхніх свідчень.

Усі страждання жінок, сексуальне насильство у війні... У більшості випадків у жінки немає доказів. І, мабуть, саме через цю відсутність доказів своїх страждань багато жінок мовчать і не наважуються говорити. Чомусь світ не дуже вірить нам. Можливо, теж через відсутність доказів? Я не знаю. Але я обирала говорити. І все ж таки говорила.

Дуже пам'ятним і дуже знаковим моментом для мене була зустріч із королем Нідерландів. Мені дали чотири хвилини, аби розповісти те, що я хотіла йому розповісти. Я була однією з жінок SEMA Network, а він зустрівся, можливо, з десятьма жінками з різних країн.

І коли дійшла черга до мене і я почала свою розповідь словами «Вони прийшли в моє українське місто Донецьк, вони прийшли через кордон, вони були озброєні», король просто перебив мене. Він перебив мене і сказав: «Ну так, але ж вони давно живуть з вами. Ви всі там разом живете».

Я і собі тоді перебила його і сказала: «Ні. То не були люди, які жили разом з нами постійно. Вони прийшли зі зброєю через кордон. То були росіяни. Вони вторглися».

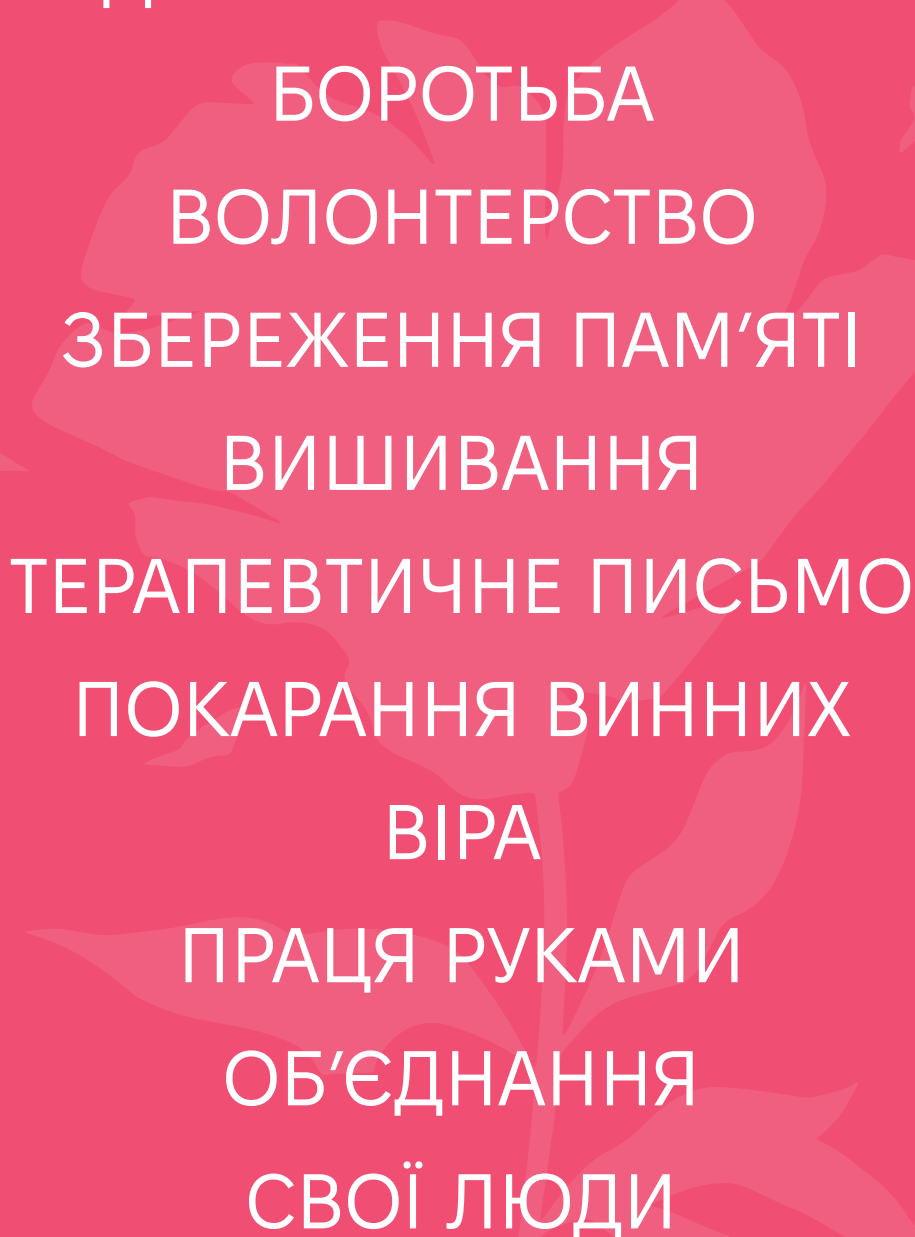
Тоді король сказав мені знову «Ну, це ж все одно були члени вашої громади. Ви ж там усі живете разом – і українці, і росіяни. У вас же так заведено».

І я втретє заперечила королю і сказала: «Ні. Вони не були членами моєї громади. Вони прийшли зі зброєю, вони чинили насильство». Я повторювала це королю, я знайшла в інтернеті їхні фото, казала, що знаю їхні імена, що то росіяни. Я просила короля Нідерландів притягнути їх до відповідальності.

Але король тоді сказав мені: «Росія дуже велика і дуже агресивна країна. Ми не можемо вам тут у цьому допомогти і притягнути злочинців до відповідальності. Знаєте, але я буду за вас молитися».

На тому наша зустріч і розмова завершилися. Бо за дверима вже чекала наступна постраждала жінка. Якою я тоді була розчарованою! Я роками звинувачувала себе, що не знайшла більш правильних, більш переконливих слів. Утім, якщо дивитися на нашу дійсність зараз, може, я все ж таки бодай трохи докричалася до світу. Можливо, саме тоді король Нідерландів таки щось почув. Недарма ж Нідерланди зараз активно допомагають Україні.

Я переконана, що багато жінок і чоловіків, які, як і я, не побоялися бути відвертими, зробили свою справу в ті роки.

НЕЗАМОВЧУВАННЯ
СПІЛЬНІСТЬ
ДОПОМОГА ІНШИМ
БОРОТЬБА
ВОЛОНТЕРСТВО
ЗБЕРЕЖЕННЯ ПАМ'ЯТІ
ВИШИВАННЯ
ТЕРАПЕВТИЧНЕ ПИСЬМО
ПОКАРАННЯ ВИННИХ
ВІРА
ПРАЦЯ РУКАМИ
ОБ'ЄДНАННЯ
СВОЇ ЛЮДИ

Щойно ви прочитали історії одинадцяти жінок, жінок, які наважилися поділитися пережитим і тим, що продовжують переживати. Усі вони різні, проте є те, що їх об'єднує: ці українські жінки постраждали від російської навали, вони пережили травматичні події, трагедії та кризи. Вони і далі йдуть складним шляхом до зцілення і запросили нас розділити їхній досвід. Їхня відвертість вимагає неабиякої сміливості, проте може стати одним із кроків на цьому шляху до відновлення.

Декому з вас було непросто читати ці історії, адже, можливо, і ви пережили чи переживаєте щось подібне, або навпаки, просто не можете повірити, що все це відбувалося і відбувається насправді, що ось є люди, такі ж як і ви, але яким довелося пройти через усі ці страшні події.

Війна триває, і є безліч людей, які ще там, під нещадним світлом прожектора пережитого, осліплені своїм горем і трагедіями; у цьому світлі вони не можуть побачити те, що вони такі не одні, що є й інші... Ці жінки подарували нам безцінні подарунки. Зупиніться, зробіть повільний вдих і видих, поверніться до відчуттів свого тіла, озирніться довкола, зверніть увагу на те, де ви зараз перебуваєте, і якщо ви відчуваєте вдячність, то подякуйте нашим авторкам за це.

Написання власних історій може бути важливим кроком для самих жінок, таке письмо інколи буває цілющим. Також вони тепер знатимуть, що є свідки їхніх страждань, що їхнє горе не самотнє, що десь у різних куточках України та світу інші люди читають про їхні життя і дізнаються правду. І вчаться... вчаться сміливості бути вразливими, вчаться небайдужості, а також дізнаються про способи відновлення після трагедій і травм.

Важливо визнавати фізичні, психологічні, емоційні страждання та зміни в стосунках, що часто є наслідками таких подій. Люди можуть помічати:

- Зміни у ставленні до себе (нижча самооцінка, злість, сором, приниження та провина).
- Зміни у ставленні до свого тіла (збентеження, відчуження від свого тіла, бажання завдати собі шкоди).
- Зміни у сприйнятті безпеки (відчуття безсилля, труднощі з довірою до інших, страх залишатися наодинці чи, навпаки, страх перебувати з іншими).
- Зміни у тілі (головні болі, болі у животі, проблеми з харчуванням та сном).
- Емоційні та когнітивні зміни, зміни у пам'яті та увазі (відчуття смутку, горя, втрати, перепади настрою, гнів, емоційна замкнутість, повторю-

вані думки та спогади, відсутність мотивації, проблеми з концентрацією уваги і пам'яттю).

Деякі люди збільшують обсяги вживання речовин (алкоголю, ліків або наркотиків), щоб заглушити біль, який відчувають. Інші можуть не мати жодної із цих реакцій. Проте існують випадки, коли не варто відкладати звернення до фахівця із психічного здоров'я. Тож зверніться по додаткову підтримку, якщо у вас чи у когось із вашого оточення є такі ознаки сильного стресу після пережитого:

- настільки великий смуток, що людина не може дбати про себе чи інших, які від неї залежать;
- виникають думки чи бажання нашкодити собі;
- тривала замкнутість, відчуження від інших;
- відчуття дезорієнтації або «нереальності»;
- неконтрольоване тремтіння, плач, крик;
- погрози нашкодити іншим;
- сильна тривога, страх;
- серйозні проблеми зі сном;
- відчуття безнадії, безпорадності;
- надмірне вживання речовин для того, щоб впоратися з болем;
- ризикована поведінка.

Проте так само важливо знати, що більшість людей за певних умов має здатність відновлюватися після пережитих (навіть найжахливіших) подій. Деякі люди відновлюються природно, іншим потрібно більше часу, а ще для деяких це неможливо зробити без спеціалізованої допомоги.

Усі історії відновлення різняться, як і історії пережитого досвіду, і цей процес зцілення часто буває болісним. Кожна людина відновлюється по-різному – у власному темпі та власним шляхом. Немає правильного чи неправильного способу відчувати чи справлятися з пережитим, проте є кілька уроків, які ми можемо взяти із людських життєвих історій та результатів досліджень. У цьому розділі ми поговоримо саме про це, а також познайомимося з досвідом справляння, яким так щедро поділилися з нами авторки цієї книжки.

Основні принципи відновлення: зв'язок, співчуття та внесок

Переживаючи важкі події, багато людей відчувають себе розбитими, відірваними від того, що було раніше, вони наче втрачають зв'язок із собою, своїм тілом, з іншими, із усталеним способом життя; їхнє відчуття часу, сенсів, життєвих цілей часто руйнується. Це природна реакція, яка відчувається наче шок.

Це може відбуватися не лише на індивідуальному рівні, але й на міжособистісному. Іноді після пережитого ми віддаляємося від інших людей, тому що відчуваємо себе іншими, або ми не можемо відновити стосунки, або думаємо, що інші не зможуть зрозуміти, через що ми пройшли. Буває і так, що наші близькі, друзі чи знайомі додатково ранять нас своїми випадковими словами чи навіть найкращими намірами. Проте дослідження вказують на те, що люди, які переживають трагічні події на самоті, мають серйозніші та більш довготривалі наслідки.

Пережиті важкі події часто порушують відчуття сенсу життя. Люди думають, що хоч трохи та розуміють своє життя і мають певне уявлення про те, що в ньому відбувається. А потім з ними стається щось, що руйнує ці уявлення та сенси, руйнує саму історію їхнього життя. І потрібен час, щоб ці **зв'язки** відновити: відновити зв'язок із собою та власним тілом, зі щоденної діяльністю, відновити зв'язки з іншими людьми та з відчуттям сенсу власного життя, з тим, що є насправді важливим, з чимось більшим, ніж ви самі.

Це не означає, що все, що сталося, має сенс. Віктор Франкл, психолог і психіатр, який пережив три роки в нацистських концетраційних таборах, писав: *«Травма вимагає від нас примирення з відсутністю причини чи навіть з всепоглинаючою безглуздістю, що оточує акти жорстокості чи насильства»*³. Це означає, що можна віднайти сенс у процесі активної роботи над пошуком надії на майбутнє через відчай. Як написала Елена, одна з авторок цієї книги: «Може, не цієї весни, може, і не наступної, але закінчиться лютий, нові бруньки вилізуть, і я приїду до своїх степових баб, знайду дерево терну і з'їм». Після травматичних подій, трагедій та криз дуже важливо продовжувати пошуки, доки ви не знайдете те, що допоможе саме вам давати раду з їхніми наслідками і продовжувати жити ваше єдине життя.

Це також означає, що у кожної народженої людини є причина бути. І це підводить нас до другого принципу відновлення – **співчуття**. Часто люди, які пережили трагедії і травматичні події, стають суворими, різкими чи осудливими у ставленні до себе, вони знищують себе своїми ж словами чи думками: *«ти вчинила по-дурному; ти не зробила достатньо»; «тобі не потрібно було цього робити / там бути / це казати»; «ти – слабка / нікчемна / брудна / нікому не потрібна»* – і таке інше. Люди критикують себе або думають, що це вони погані чи навіть що вони самі винні в тому, що сталося. Іноді вони стають жорсткішими у ставленні до інших людей: недоброзичливими, засудливими, суворими та каральними. Варто знати, що це не допомагає відновленню. Люди, які справляються з травматичними подіями краще, є більш співчутливими до себе та інших, вони розвивають у собі доброту та співчуття, краще розуміють людські слабкості та недоліки. Вони помічають власні та чужі помилки, проте не

---

³ Frankl, 1959, *Man's Search for Meaning*, переклад Лідії Касянчук.

поспішають із суворими судженнями чи критикою. Це не означає, що вони не притягують людей до відповідальності і не боряться за справедливість. Проте, здається, що у таких людей після пережитого розвивається певна чуйність і доброзичливість до себе та до інших, розуміння крихкості того, що ще вчора могло здаватися непорушним.

Третій принцип – це внесок. Виявляється, якщо людина, яка пережила чи переживає травматичні події, може знайти в собі сили, щоб знизити ймовірність таких подій для інших, щоб зменшити страждання інших, щоб покарати винних, щоб продовжити справу загиблих, то це може посприяти її відновленню. Нічого не замінить втрачених життів, ніщо не зітре пережитий досвід, проте часто людям допомагає знання, що ці страждання (їхні чи інших), ці смерті не були марними. І що вони можуть робити те, що, можливо, підтримає тих, хто також страждає, чи врятує комусь життя.

*«...Ми повертаємося додому, синку, і ніхто не зможе нас зупинити...
...Що я можу, то це гідно провести тебе в останню путь і розповісти всім,
як яскраво ти жив і як страшно пішов із життя».* Сталіна Чубенко.

*«...Я переконана, що багато жінок і чоловіків, які, як і я, не побоялися
бути відвертими, зробили свою справу в ті роки».* Ірина Довгань.

*«...Майже 700 полонених українських військових отримали теплі речі,
гігієнічні набори та змогли передати звісточку своїм рідним. Четверо з
них вважались зниклими безвісти, а тепер рідні знають, що вони живі. Я
вважаю це і своєю заслугою, хай і не дуже значною, але усвідомлення
того, що мої зусилля, докладені до спільних, комусь допомагають, визна-
чає сенс мого життя тепер».* Людмила Біленька.

Як я можу принести якусь користь тим, що я винесла зі свого страждання? Як я можу хоч трохи змінити цей світ на краще? І цей внесок закриває цикл відновлення, приводить нас до першого принципу – зв'язку.

Травма – це частина життєвої історії окремої людини, а не вся її історія. *«З часом ви збираєте багато різних ниток свого життєвого досвіду і тчете з них єдине цільне полотно. Ви вплітаєте в нього свою силу, свої слабкості, свої страждання і свою боротьбу, і раптом починаєте помічати візерунки і теми. А головне, ви визнаєте себе як ткалю/ткача. Ви дізнаєтесь, що можете вплітати нові нитки в будь-який час, адже ви є активними учасниками постійного творіння історії свого життя. З часом полотно, що ви тчете із свого життєвого досвіду, починає відчуватися все більш цілісним та інтегрованим. Тепер ваша життєва історія може допомагати вам визначати нові можливості для майбутнього. Ви навіть можете прийти до відкриття, що ваше полотно нерозривно вплетене в полотно самого життя»⁴.*

---

⁴ Schwartz, *The Post Traumatic Growth Guidebook*, переклад Лідії Касянчук.

Практичні кроки до відновлення

Для того щоб почати усвідомлено рухатися шляхом відновлення, потрібно навчитися певним навичкам **(само)заспокоєння** та/або пригадати ті, якими ви вже користувалися раніше. Адже коли ми переживаємо небезпеку, наше тіло тимчасово переходить у режим виживання «бийся або біжи» й часто реагує швидше, ніж ми встигаємо про щось подумати. Коли обставини не дозволяють нам «битися або бігти», ми можемо «завмерти», «заморозитися». Коли загроза минає, ми заспокоюємося. Але важкий пережитий досвід може змусити нашу нервову систему «застрагнути» у стані підвищеної готовності. Ми стаємо гіперчутливими до найменших подразників.

Флешбеки (раптові, зазвичай сильні, повторні переживання минулого досвіду), нічні жахи та нав'язливі спогади є поширеними серед тих, хто пережив загрозу смерті, насильство, або стали його свідками, особливо в перші кілька місяців після подій. У багатьох людей їхня частота та інтенсивність знижуються з часом, проте часто вони тривають довше або з'являються через деякий час після пережитого і можуть бути симптомами посттравматичного стресового розладу (ПТСР). Що ми можемо зробити, щоб зменшити стрес від важких спогадів і флешбеків:

Дослідіть те, що може провокувати спогади саме у вас. Поширеними тригерами (тригер – те, що викликає у людини певну реакцію) бувають річниці, люди або місця, пов'язані з пережитим, певні речі, зображення та відчуття, наприклад, доторки, звуки або запахи. Якщо ви знаєте, що може провокувати важкі спогади саме у вас, вам буде легше зрозуміти, що з вами відбувається, і вжити швидких заходів, щоб заспокоїтися.

Звертайте увагу на сигнали свого організму про небезпеку. Наше тіло та емоції дають нам підказки, коли ми починаємо відчувати стрес і небезпеку. Цими підказками можуть бути напруження, затримка дихання, швидкий потік думок, часте серцебиття, припливи, запаморочення та нудота.

Коли ви отримали такі підказки, негайно вживайте заходів для самозаспокоєння. Якщо ви помітили якийсь із наведених вище симптомів, важливо діяти швидко та намагатися заспокоїтися, перш ніж вони заволодіють вами. Один з найшвидших і найефективніших способів зменшити тривогу – уповільнити дихання. Існує багато різних вправ на дихання, але ми розпочнемо з найпростішої.

Швидке заспокоєння за допомогою простої вправи на дихання

1

Сядьте або встаньте зручно з прямою спиною, обидві ступні на підлозі. Покладіть одну руку на груди, а іншу на живіт.

2

Зробіть вдих через ніс, повільно рахуючи до трьох. Уявіть, що у вас в животі повітряна кулька, і вдихаючи, ви надуваєте цю кульку, і тому ваш живіт збільшується.

3

Видихніть через рот, порахувавши до трьох, виштовхнувши стільки повітря, скільки зможете, одночасно напружуючи м'язи живота. Уявіть, що коли ви видихаєте, то з кульки виходить повітря і ваш живіт стає пласким. Рука на грудях майже не рухається.

4

Знову вдихніть, повторюючи цикл, поки не відчуєте розслаблення. Коли ви навчитеся цій простій вправі на заспокоєння, ви зможете використовувати її будь-коли та будь-де.

Попередити флешбеки вдається не завжди. Але якщо ви втрачаєте зв'язок із навколишнім світом і з'являються відчуття, що ви знову переживаєте минулі події, спробуйте зробити щось із наведеного нижче.

Переконайте себе, що це спогад, а не реальність. Те, що сталося, вже минуло, і вам вдалося вижити. Ось прості слова, які можуть вам допомогти: «Я відчуваю (паніку, страх тощо), тому що я пам'ятаю те, що сталося, але, озираячись навколо, я бачу, що всі це відбувається не зараз, і зараз мені насправді нічого не загрожує», або навіть «Це – спогад, це – не реальність, я вдома (на кухні, в магазині, на вулиці такій-то), я – в безпеці».

Заземліться. Заземлення може допомогти вам відвернути увагу від спогадів і повернутися до навколишнього середовища. Для цього зверніть увагу на те, де ви перебуваєте і що робите. Які п'ять предметів ви бачите? Які три-чотири звуки ви чуєте? Вдихніть повітря. Який запах ви відчуваєте? Доторкніться до коліна чи до поверхні на якій ви сидите, чи до будь-якого предмета, до якого можете дотягтися. Зверніть увагу на те, що ви відчуваєте під своїми пальцями. Повільно вдихніть та видихніть.

Більше вправ на заземлення та інші техніки управління стресом ви можете знайти в ілюстрованому poradniky «Важливі навички в періоди стресу», який був розроблений ВООЗ (Всесвітня організація охоро-

ни здоров'я). Цей простий посібник містить опис вправ та технік, що допомагають людям навчитися краще справлятися з несприятливими обставинами. Посібник підтримує впровадження рекомендацій ВООЗ з управління стресом, ілюструє практичні та легкі поради для зниження його рівня. Його можна завантажити за цим посиланням: <https://iris.who.int/handle/10665/339150>.

Відновлення зв'язку з власним тілом та звичною діяльністю

Інколи у людей, які пережили трагічні чи жахливі події може з'явитися відчуття відокремленості від свого тіла чи навколишнього середовища (може здаватися, що ви лише спостерігаєте за собою або за ситуацією, в якій перебуваєте, а не берете в ній участь). Деякі люди перестають звертати увагу на свої тілесні потреби, наприклад, можуть занадто мало чи занадто багато їсти, спати й т.ін. Тут варто ще раз пригадати собі, що ви, ваше тіло та психіка робили і роблять усе, щоб захиститися і вижити, і вам це вдається! Проте не все, що було корисним у загрозованих ситуаціях, продовжує бути корисним після того, як загроза минула. Відновлення зв'язку зі своїм тілом є важливим для того, щоб відчувати себе впевненими, сильними та у безпеці. Для цього можна спробувати щось із наведених нижче варіантів.

Ритмічний рух. Ритм може бути дуже цілющим і допомогти вам розслабитися та відновити відчуття контролю над власним тілом. Підійде будь-яка активність, що поєднує в собі ритм і рух: ходьба, біг, танець, їзда на велосипеді, плавання. Додайте принаймні коротку прогулянку у свій розпорядок дня і звертайте увагу на рухи своїх рук і ніг, вперед і назад.

Усвідомлена діяльність. Практикувати усвідомлену діяльність можна будь-де, навіть під час прогулянки чи споживання їжі. Просто зосередьтеся та спостерігайте за своїми тілесними відчуттями саме в цей конкретний момент. Деяким людям добре допомагають йога, тайцзи та цигун, практики яких поєднують усвідомлення власного тіла з розслаблюючими, зосередженими рухами.

Рутинна щоденна діяльність допомагає нам переживати складний життєвий досвід. Часто трапляється, що у людей, які переживають труднощі, втрати та стресові події, змінюється настрій і вони швидко втомлюються. Згодом, якщо настрої людини не покращується, вона починає

відчувати брак енергії та мотивації займатися звичними справами, які раніше вдавалися досить легко. Також вона може втратити задоволення від раніше улюблених занять. Це може запустити цикл, у якому зниження настрою призводить до подальшого уникнення діяльності, внаслідок чого настрої ще більше погіршуються, і так далі. Для того щоб розірвати цей цикл, вам потрібно знову чимось зайнятися, навіть якщо не хочеться⁵. Для багатьох найскладніше – це почати якусь діяльність, і тут важливо не вимагати від себе занадто багато, а робити маленькі прості кроки. Це може бути щось практичне, наприклад, власна гігієна, вимита чашка, застелене ліжко, оплата рахунку, прання, робота в саду, тобто щось, що допоможе вам побачити результати своєї роботи та пригадати, що є речі, які ви можете контролювати. Також важливо робити щось, що приносить/приносило вам задоволення, навіть якщо вам зараз здається, що задоволення не на часі. Похід у кіно, до друзів, новий шарф, вишивання, молитва, гра, взагалі будь-яка діяльність, яка приносить вам радість і не шкодить здоров'ю, повинна з часом знову знайти місце у вашому житті.

Відновлення зв'язків з іншими людьми. Співчуття та внесок

Людині для відновлення під час та після важких подій потрібні інші, і тому важливо усвідомлено помічати цих інших, помічати їхню руку допомоги та підтримки, як і їхні власні страждання та біль.

Лідія Касянчук

---

⁵ Всесвітня організація охорони здоров'я. Управління проблемами плюс (УП+): Індивідуальна психологічна допомога для дорослих у стані дистресу в громадах, що перебувають під впливом несприятливих обставин. (Загальна версія 1.0, що випробується в польових умовах). Женева, ВООЗ, 2016

Ми попросили авторок цієї книги допомогти нам зрозуміти, що їх підтримувало, що допомагає їм справлятися з пережитим, і віримо, що відповіді на ці запитання, ці коштовні нитки їхнього полотна життя будуть цінними і для вас.

“ Мене підтримувала віра, що моя дитина в гарному місці з гарними людьми. Цю віру підтримували деякі священники, капелани, розповіді людей про сні.

Допомагало спілкування зі Стьопиними друзями, підтримка рідних, праця у волонтерському центрі, вишивка бісером ікон, під час якої молилася і розмовляла з Божою матір'ю і Стьопою.

Виготовлення оберегів, проведення майстер-класів, участь у різних патріотичних заходах, допомога військовим і пораненим.

Допомагали подорожі Україною, знайомство і спілкування з цікавими людьми.

Добре, коли вшановують пам'ять.

Допомога іншим, хто її потребує.

Продовження того, чим жив Стьопа.

Сталіна Чубенко

“ Підтримували Романові друзі. Якось один із них розповів мені про маму, яка в пошуках сина пішки пройшла весь шлях Іловайського зеленого коридору. Сказав, що пані Ядвіга Лозінська створила громадсько-родинну організація «Надія», мені передали її номер. То була та сама рятувна вервечка, яка витягла мене до життя. Спільна робота ріднила нас. Ми не тільки працювали, а й відпочивали разом. Моє життя міняло кольори. У мене з'явилася впевненість у власних силах. Я непомітно дозволила собі радіти, усміхатись, щось планувати на майбутнє.

Підтримувало коло таких мам, як я. Спільна робота та спілкування. Ти знаєш, що сьогодні ти вислухаєш, а завтра вислухають тебе. І в цих очах ти будеш бачити розуміння.

Людмила Біленька

Що підтримує? У найтемніші часи – широко відкриті очі. І якось я видихнула і кілька місяців тому вирішила залишити свій довгий шлях соціально-травматичної еміграції і повернулась в Україну.

Допомогла психотерапія. Думаю, що десь рік тому прийшло розуміння, що за всі 10 років війни (9 років тоді) на той момент я психологічно перебувала в найбільш стабільному, такому якомусь ясному стані, зрозумілому.

За всі ці роки почало вкладатися в голову, що війна буде, що перед нами 20, 50, 80 років відбудови. І оце усвідомлення, коли я зрозуміла, що на могилах загиблих близьких уже – високі дерева. І цей символ високих дерев на могилах якось дав таке відчуття, що ця війна вже є частиною ідентичності й треба відкривати широко очі на неї і всі пов'язані з нею теми. Жити не очікуванням, що все буде так, як колись було, що все поправиться, що буде як раніше. Тобто таке собі відпускання цього.

Безкінечне волонтерство, безкінечне проведення часу з родинами загиблих, якась участь у патронатних процедурах, поховання, встановлення флагштоків, нагородження і т.д.

Якось так. Плюс мене страшенно надихають жінки з SEMA (об'єднання жінок, які пережили СНПК). Я захоплююсь ними. Називаю їх героїнями, хоч вони всі дуже соромляться. З тим, що вони пережили. Особливо ті, яких довго тримали в полоні, катували. Коли вони стають на ноги, підтримують. Якесь таке непідробне задоволення.

Олена Апчел

У 2014 підтримувало те, що писала вірші. Зараз підтримує допомога естонців та українців в Естонії. Бачу, як багато вони всього роблять, і це надихає.

Підтримує те, що я проваю майстер-класи з дітьми. І тоді в Маріуполі, і зараз в Естонії.

У Маріуполі під час обстрілів писали листи з дітьми, щоб вони відволіклися від обстрілів і не так лякалися того, як від вибухів сиплеться скло. Це відволікало і підтримувало їх та мене.

Наталія Логозинська

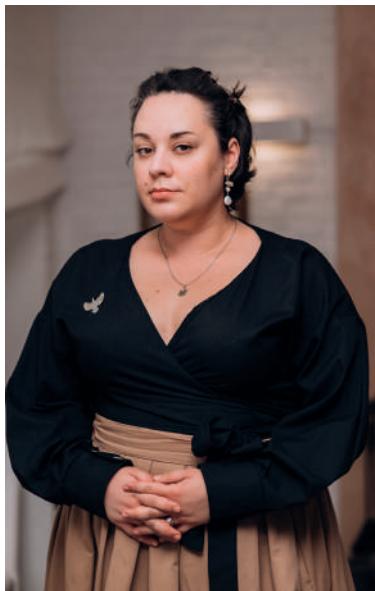

Мій чоловік завжди мріяв написати книгу і не встиг. Він боявся, що наші нащадки можуть перекрутили історію, що пам'ятатимуть не так, як було – ми були активістами і проукраїнськими кримчанами. Я натомість дуже боялась, що мої праправнуки будуть збирати інформацію по крупинках, тому написала книгу. Мене мотивує і наповнює відгук інших жінок-вдів, який я на неї чую.

Фото чоловіка. Його очі – це очі, які надихають мене жити. У мене є фотографія вдома, і кожен раз вона стає мені за провідну нитку. Після кожної перемоги, після кожної втрати, кожного ранку – у мене виникає враження, що мій чоловік з портрета усміхається.

Також дуже допомагає волонтерська діяльність.

Юлія Гаврилюк

«Саме щоб «підіймати кришечку», я влаштовую «дні рожевих єдинорогів». Одягаю найкращу сукню та підбори, йду в кіно, на ролики, в театр, зустрічаюся з різними друзями, багато їмо, сміємось та іноді плачемо або ж плачемо та сміємось одночасно, так, що перехожі відходять від нас.

А ще мене дуже тримають рух, дія та помста...
Друзі. Гумор. Підготовка. Будівництво дому.
В принципі, тримають люди. Людей я поділила на 3 різні категорії.

Є люди, які майже взагалі не розуміють, що відбувається в цьому світі. Це середні люди.

Є ніжні люди зі світу рожевих поні.

Є просвітлені, можна сказати, які почали розбиратися хоча б із повномасштабною війною, що відбувається. Ці люди – це моє оточення.

З усіма спілкуюся в певний період. Тобто з ніжними – дуже рідко і коли відчуваю в цьому потребу.

Тамара Шевчук

«Сиділи з моїми друзями і співали, співали. Згадували, що коли минуло вже тижні 4 в підвалі, то ми й забули, як взагалі звучить музика.

І от ми з моїми сиділи і співали. Бувало, щось писали. На дошці з моїм найкращим другом писали текст «Катерини», згадували. Досі там, у підвалі в Ягідному, є червоним маркером написаний текст «Катерини».

Також росіяни повикидали з бібліотеки зверху всі книжки. Ми знайшли гарний примірник «Кобзаря» і забрали його. А потім нам вирізали дірочку, що слугувала типу як вікном (без скла, але закладена картоном), то коли в неї потрапляло сонце – ми могли читати.

Це було те, що допомагало триматись. Ну, і, звичайно, моя маленька сестра.

Марина Супрун

Що мене надихає – це люди, які люблять свою країну. Ці люди вивчають історію, ходять у походи.

Річ, яка мене наповнює, – відчуття обов'язку донести, що таке війна. Коли ти на території України, то таке враження, ніби нас весь світ підтримує. Усі розуміють, що це війна. Але це не так, людям немає ніякого діла, які в тебе там проблеми.

...Щоб не думати про те, що відбувається вдома, щоб нескінченно не гортати новини і відволіктися від сумних думок, почала шукати, чим себе зайняти і як адаптуватися в чужій країні. Пішла на курси з працевлаштування, де познайомилася з іншими жінками, які опинилися в такій самій ситуації. Ми підтримували одна одну, ділилися досвідом перебування в Молдові.

А ще я дуже вчасно зустрілася із психологом. Бо навіть коли нам здається, що ми сильні і можемо впоратися зі своєю проблемою самі, то часто буває так, що то тільки здається...

Познайомилась із сусідками, які запросили мене до їхнього квітника. Скільки радощів було! Я вмить відчула, як моє життя наповнюється сенсами. Тоді потроху відволікаєшся та трансформуєшся. Разом зі мною до Молдови приїхало насіннячко моїх улюблених помідорів. Я дуже довго шукала для них дім. І під час одного з походів історичними місцями Молдови познайомилась із жінкою, яка прийняла моє насіннячко, висадила розсаду та пообіцяла зберегти сорти. Щоб коли я повернулась до України, мені було чим засівати землю.

Олена Німаніхіна

“*Дуже допомагає вишивання. Зустрічі та спілкування з іншими постраждалими жінками. Вдома я не готова говорити з рідними про пережите, лише на таких зустрічах.*

Нам усім дуже важко розповідати про це, але ми разом і підтримуємо одна одну. Поруч зі мною з'явилося багато нових друзів, які дають поштовх для подальшого життя.

Галина Тищенко

“*Величезну підтримку мала від чоловіка, сім'ї. Підставляли своє плече друзі, куми, колеги, однодумці. Титанічна праця у закладі, городі та по господарству давали можливість змінити все після деокупації. Турбота про захисників: плетіння сіток, приготування їжі, прання одягу, збір коштів – усе надихало на нові ідеї. Ми донатимо, підтримуємо ЗСУ, навчаємо і виховуємо патріотів нашої країни на власному прикладі. Своїй совісті – не соромно! То чи ж гостя я у своєму житті? Мабуть, таки господиня! Моя історія – історія тисячі українців, які перебували в окупації. Вона зробила мене сильнішою, нескореною.*

Тетяна Товстокора

“*Підтримує українське жіноцтво. Думаю, в ньому багато нерозкритого потенціалу.*

Віра в те, що злочинці мають бути покарані. Усвідомлення, що потрібно продовжувати говорити про сексуальне та гендерно зумовлене насилля, пов'язане з війною, щоб про ці злочини не забули.

Ірина Довгань

Ця книга була підготовлена за підтримки Фонду «Партнерство за сильну Україну». Зміст цієї книги є виключною відповідальністю «Східноукраїнського центру громадських ініціатив» і не обов'язково відображає позицію Фонду та/або його фінансових партнерів.

**Східноукраїнський Центр
Громадських Ініціатив**

СЦГІ заснований у січні 2003 року в Луганську. З 2014 року Центр документує грубі порушення прав людини, які сталися в ході збройної агресії РФ проти України. Організація допомагає постраждалим відновлювати справедливість і сприяє відновленню миру в Україні.

**ФОНД ПАРТНЕРСТВО
ЗА СИЛЬНУ УКРАЇНУ**

Фонд «Партнерство за сильну Україну» (ФПСУ) – це донорська програма, що фінансується урядами Великої Британії, Естонії, Канади, Нідерландів, Сполучених Штатів Америки, Фінляндії, Швейцарії та Швеції. За спільної підтримки уряду України та урядів-партнерів Фонд реалізує проекти в деокупованих і прифронтових громадах, а також на національному рівні. Метою ФПСУ є зміцнення стійкості українського уряду в умовах російської агресії та посилення його спроможності надавати критично необхідну допомогу громадам у співпраці з громадянським суспільством, ЗМІ та приватним сектором.

НАУКОВО-ПОПУЛЯРНЕ ВИДАННЯ

«ЖИТИ ПОПРИ ВСЕ»

Автори:

Апчел Олена
Біленька Людмила
Гаврилук Юлія
Довгань Ірина
Логозинська Наталія
Німаніхіна Олена
Супрун Марина
Тищенко Галина
Товстоко́ра Тетяна
Чубенко Сталіна
Шевчук Тамара

Редакція

Слава Світова
Нестеренко Надія

Змістовне консультування

Володимир Щербаченко
Ірина Іванова

Обкладинка та ілюстрації:

Богдана Руденко

Формат 60x84 1/8. Тираж 1300 прим. Ум. друк. арк. 31,5. Зам. № 212
03150, Київ, вул. Предславинська, 28, оф. 1

Видавець: Ямчинський Олександр Васильович

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи в Державний реєстр видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції серія ДК № 6554, видане Державним комітетом телебачення і радіомовлення 26.12.2018 р.

КНИГУ МОЖНА ВІЛЬНО ЗАВАНТАЖИТИ
НА САЙТІ **СЦГІ** <https://totalaction.org.ua/>
В РОЗДІЛІ «**КНИГИ**»

